

DE LANGE GESCHIEDENIS VAN HET DIER OP TAFEL > p. 56-57

nr 4 • 2025 • € 9,45

ARCHEOLOGIE

ARCHEOLOGIE

Ontdek archeologische
sieraden uit Nederlandse
bodem

magazine

ENKHUIZEN

Oudste Egyptische
collectie van
Nederland

VOLTERRA (ITALIË)

Het vergeten
amfitheater

ZWEDEN

Met de Kamper
Kogge langs de
zuidkust

Keizer

MARCUS AURELIUS

HERLEEFT IN TRIER

+ 16 PAGINA'S
SPECIAL

ARCHEOLOOG LEO VERHART OVER MICRO-ONDERZOEK • EEN VUILNISSCHEEPJE ONDER DE LOEP

BP 8 710966 121467

In dit nummer

14 **Wrakken als vensters op het verleden**

Hoe gezonken schepen bijdragen aan de geschiedschrijving van Nederland

Special

20 **Keizer Marcus Aurelius in Trier**

De schijnwerper op het toonbeeld van een goede heerser

21 **Wie was Marcus Aurelius?**

Keizer, veldheer en filosoof

25 **Tentoonstellingen Marcus Aurelius in Trier**

In het Rheinisches Landesmuseum Trier, in het Stadtmuseum Simeonstift Trier en in de Schatzkammer van de Wetenschappelijke Stadsbibliotheek

28 **Romeins Trier**

Romeins erfgoed in en rond Trier

38 **Mummies in Enkhuizen**

Paludanus' Egyptische verzameling mogelijk oudste Egyptische collectie van Nederland

44 **Het Vergeten Amfitheater**

'Archeologische vondst van de eeuw' in Volterra

50 **Van bronstijd tot Koude Oorlog**

Met de Kamper Kogge langs de Zweedse zuidkust

58 **Bodemjuweeltjes**

Archeologische sieraaden uit Nederlandse bodem

Vaste rubrieken

03 **Voorwoord**

04 **Nieuws uit de Lage Landen**

08 **Buitenlands Nieuws**

10 **Omzien**

Leo Verhart

13 **Column**

Oudheden Onderzoekt!

17 **Nieuws**

van Museumpark Archeon

19 **Column**

Johan Hendriks

37 **Column**

Herman Clerinx

49 **Nieuws**

van Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden

55 **Nieuws**

van Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

56 **Archeologisch tafelen met Sas**

63 **Agendatips**

63 **Sander Out**

64 **Tentoonstellingen**

66 **Vooruitblik**

66 **Colofon**

Hanger gevonden in Zeerijp,
ca. 1625. (COLLECTIE
GRONINGER MUSEUM)

58

Coverfoto:

De Porta Nigra, Trier, met op de voorgrond beeld van keizer Marcus Aurelius, ca.170 n.Chr., collectie Staatliche Antikensammlungen & Glyptothek, München. (FOTO'S: COREL PRESS)

Goede of slechte heerser?

In dit nummer presenteren we opnieuw verhalen over een grote variëteit aan sporen die we vandaag de dag waarnemen van wat is overgebleven uit de vele en gevarieerde tijdperken waarin de mens op onze planeet leeft. Dit keer het een en ander over historische scheepvaart, zeiltochten en scheepswrakken, maar ook over Egyptische mummies in Enkhuizen (jawel!), sieraden uit Nederlandse bodem en de Romeinen. Wat die Romeinse sporen betreft staan we stil bij een verdwenen amfitheater in Volterra en in een special bij keizer Marcus Aurelius (121–180 n. Chr.), aan wie nu in tentoonstellingen in de Rijnlandse, vroegere Romeinse keizerlijke residentie-stad Trier veel aandacht wordt besteed. Zijn regeertijd als keizer werd gekenmerkt door veldtochten en hevige oorlogen. Maar vandaag de dag gaat hij ook door voor een keizer-filosoof wiens handelingen worden gekenmerkt door plichtsbef en onzelf-zuchtigheid, het toonbeeld van een goede heerser. Maar was hij dat wel? En wat is een goed of slecht heerser en wie kan dat nu beoordelen?

Vooropgesteld: dagelijks worden wij nu overduidelijk geconfronteerd met heersers en naar die functie strevende lieden die we ronduit als – soms ook reeds rechterlijk veroordeelde - schurken of gevaarlijke blaaskaken zouden willen of kunnen bestempelen. In onze tijd al is het zoeken naar (aankomende) echt goede bestuurders een welhaast

onmogelijke opgave. Om nog maar te zwijgen over het tumult dat op *social media* ontstaat over vaak walgelijke standpunten van (voor- of tegenstanders tegen) mogelijke kandidaten. Hoe kunnen wij ons dan in alle rust nu een weloverwogen oordeel vormen of een persoon van bijna twee millennia geleden goed of slecht was?

In hun oordelen over Romeinse keizers baseren historici zich vaak op bronnen uit die tijd waarvan de beweegredenen of betrouwbaarheid na zoveel eeuwen veelal verre van duidelijk zijn. Andere bronnen uit die tijd zijn er vaak niet. De drie ten-

▲ Het volk wordt soeverein en een heerser sneuvelt: de sloop van een standbeeld van George III in New York City 1852-1853, schilderij van Johannes Adam Oertel (1823-1909), collectie New York Historical Society, nu tijdelijk in Marc Aurel-tentoonstelling in Stadtmuseum Simeonstift te Trier. (FOTO: CORAL PRESS)

toonstellingen in Trier voeren elk afzonderlijk redelijke overwegingen aan om Marcus Aurelius' positie aan te geven op de meetlat goede resp. slechte keizer. Niets meer en niets minder. De discussie over dergelijke overwegingen kan volgens mij niet beter worden afgerond dan met de navolgende uitsmijter: 'Houd op met het loze gepraat over hoe een goed mens behoort te zijn, maar wees er een!' (Was getekend, Marcus Aurelius in *Meditaties*).

Lou Lichtenberg, hoofdredacteur
loulichtenberg@gmail.com

Volg ook onze social mediakanalen:

@archeologieonline
 facebook.com/archeologieonline
 @archeologieweb

Dat de Zuid-Limburgse stad Heerlen zijn Romeinse verleden koestert, is voor de lezers van dit magazine geen nieuws. In verschillende artikelen en nieuwsberichten informeerden we reeds eerder over opgravingen in en nabij de nederzetting Coriovallum die ontstond op het kruispunt van twee Romeinse wegen, de Via Belgica en de Via Traiana en die later tot de huidige stad uitgroeide. Maar vooral ook berichtten we over het Romeinse thermencomplex dat in de jaren dertig van de vorige eeuw daar werd gevonden en dat uiteindelijk vanaf 1977 in het Thermenmuseum glorieerde. Totdat vorig jaar dat museum werd gesloten op weg naar een nieuw museum waarin deze en vele andere Romeinse resten beter bewaard en beleefd kunnen worden. Aan de bouw van dat Romeins Museum wordt thans volop gewerkt en naar verwachting zal het, met de Romeinse thermen als topstuk, in 2027 zijn deuren kunnen openen.

Raadhuisplein

Nabij deze Romeinse thermen werden in de loop der tijd meer Romeinse sporen aangetroffen, vandaar dat dit gedeelte van Heerlens centrum inmiddels als het Romeins kwartier is aange-

duid. Hierin bevindt zich direct aangrenzend aan het thermencomplex ook het Raadhuisplein, dat aan een grondige herinrichting toe was. Omdat daar in de ondergrond al eerder erfgoedsporen waren aangetroffen, werd eind vorig jaar besloten om voorafgaand daaraan de bodem nog een keer grondig te onderzoeken. De eerste dagen van het onderzoek leverden al meteen vondsten uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen op. Een kuil bleek vol te zitten met overblijfselen uit de tijd van de eerste nederzetting in Heerlen, waaronder een fragment van een La Tène-armband, aardewerk, scherven en zelfs drie complete Romeinse bordjes van Terra Sigillata. Deze vondsten wijzen op de vroegste bewoningssporen van Heerlen, die teruggaan tot de Augusteïsche periode, tussen 0 en 20 na Christus. Bij nadere bestudering bleek het te gaan om een Romeins graf. In dit graf vonden de archeologen een bronzen huidschraper, vier borden en een kommetje van aardewerk. In het kommetje waren de letters 'FLAC' gekrast, waarschijnlijk een afkorting van de naam Flaccus. Het aardewerk blijkt afkomstig te zijn uit Italië en behoorde wellicht toe aan een Romeinse soldaat met die naam, een legionair die tot de

eerste bewoners van Heerlen behoorde. Vermoedelijk maakte hij deel uit van een soldateneenheid die bij het kruispunt waar aan Coriovallum is ontstaan het achterland bewaakte, terwijl het Romeinse leger op bevel van keizer Augustus in het oosten oorlog voerde tegen de Germanen. Omdat deze vondsten opnieuw een zeldzaam inkijkje boden in de Romeinse geschiedenis van Heerlen werd besloten in

het definitieve ontwerp van het heringerichte Raadhuisplein verwijzingen naar de Romeinse vondsten te maken. Zo komen er bankjes afgestemd op Romeinse maten en vind je her en der inscripties en Romeinse figuurtjes die verwijzen naar Romeins Heerlen. Aan de kant van het raadhuis komt een verhoging die uitkijkt op een Romeinse vloer met afbeeldingen van belangrijke Romeinse Heerlense arte-

facten. Verder zal het plein deels bestraat worden met natuursteen, die samen met de honingbomen het plein een Zuid-Europees gevoel moeten geven. De vloer biedt ook ruimte voor een fontein waar kinderen en ouders straks kunnen spelen. En er komt een watergoot op het plein die verwijst naar de waterloop die de Romeinen aanlegden tussen de Caumerbeek en de Geleenbeek en waarmee het badhuis van water werd voorzien. Naast water vormt groen een belangrijk deel van het ontwerp, vooral door groene eilanden met (honing)bomen, middelhoge beplanting en grondbedekkers. Inmiddels is het plein uitgegraven om daarin een waterkelder te plaatsen die 1,3 miljoen liter

water kan opvangen, waardoor bij hevige regenval ook het riool minder wordt belast. Deze werkzaamheden duren naar verwachting tot het einde van 2025.

Romeinse villa's in Limburg

Nu reeds is in het gebouw van De Vondst aan het Raadhuisplein, tegenover de nieuwbouw van Het Romeins Museum, de Pop-up Het Romeins Museum geopend, een tijdelijke locatie vol verhalen, vondsten en verwondering. Daarin is tot en met 4 januari 2026 de expositie *Romeinse villa's in Limburg* te zien. Na Leiden (in het Rijksmuseum van Oudheden) en Venlo (Limburgs Museum) doet deze reizende expositie nu Heerlen

aan, het vroegere Coriovallum, centraal gelegen in het Romeins villalandschap van Zuid-Limburg (zie ook AM2023-2, pag. 3 en 22-23; AM 2024-2, pag. 3 en 10-13; AM2024-3, pag. 4 en AM2015-1, pag. 48-52). De expositie gaat dus over Romeinse 'villa's', zoals de Romeinen ze zelf noemden, waarvan er zo'n tweeduizend jaar geleden honderden in Limburg moeten hebben gestaan. Dat waren geen luxe vakantiehuizen, maar enorme commerciële akkerbouwbedrijven die de hele regio voorzagen van graan. Meer dan twintig van deze landgoederen zijn in de afgelopen honderd jaar opgegraven en onderzocht, waarna de vondsten verspreid raakten.

De belangrijkste archeologische villavondsten werden voor deze expo weer bij elkaar gebracht. 'We zoomen hier vooral in op villa's in de bloeiperiode, dus niet in hun opbouwtijd die eraan voorafging of in de vervalperiode na medio 3^e eeuw na Christus', waarschuwt conservator dr Karen Jeneson van het Thermenmuseum/ Romeins Museum, die aan het tentoonstellingsproject meewerkte. De informatieve en prachtig vormgegeven tentoonstelling laat meer dan tweehonderd archeologische vondsten zien, alsmede 3D-reconstructies en films waarin je wordt meegenomen op een reis langs Romeinse villa's in Limburg en dit luxe landleven van tweeduizend jaar geleden.

Jeneson wijst er vol trots op dat de expo ook de vondsten uit drie graven samenbrengt die alle drie in Heerlen aan het licht kwamen. Heel aantrekkelijk in deze Heerlense versie van de reizende expo is ook dat je de achtereenvolgende onderdelen daarvan (economie-landbouw-architectuur-bewoners-netwerk) in een rij achter elkaar in een wandeling naar beneden kunt aanschouwen, waardoor je het expoverhaal ook in een logische volgorde tot je kunt nemen. 'De tentoonstelling brengt het verhaal van de Romeinen precies zoals we dat ook in het nieuwe Romeins Museum willen vertellen, namelijk in samenhang met het totale gebied van Maas en Rijn', aldus dr Benoît Mater, kwartiermaker Het Romeins Museum van de gemeente Heerlen. 'Dat is een verhaal dat verder reikt dan de landsgrenzen van nu, die in de Romeinse tijd immers niet bestonden'. Een verhaal overigens dat ook al eerder in het proefschrift van Karen Jeneson werd uiteengezet. Verleng de tentoonstelling dus door het brede landschap van de Via Belgica in te trekken, is de warme aanbeveling die ook wij aan bezoekers van deze expositie willen meegeven! ◀

Meer info: 'Romeinse villa's in Limburg', t/m 4 januari 2026 in de Pop-up Het Romeins Museum in gebouw De Vondst aan het Raadhuisplein in Heerlen, www.hetromeinsmuseum.nl, www.viabelgica.nl

Meer info: 'Romeinse villa's in Limburg', t/m 4 januari 2026 in de Pop-up Het Romeins Museum in gebouw De Vondst aan het Raadhuisplein in Heerlen, www.hetromeinsmuseum.nl, www.viabelgica.nl

Nieuwe ontdekkingen van Romeins Utrecht

De limes-weg, de Romeinse (grens) weg die langs de zuidkant van de Rijn liep, verbond de verschillende forten en garnizoensplaatsen die langs de rivier lagen met elkaar. Daarbij volgde de weg zoveel mogelijk de loop van de rivier. Dat betekende dat op talloze plaatsen zijrivieren (klein en groot) en moerassige laagtes overbrugd moesten worden. Van de vele tientallen bruggen zijn er in de afgelopen decennia enkele opgegraven, onder meer bij Woerden, in de omgeving van Arnhem en twee exemplaren in de Utrechtse wijk Leidsche Rijn. Aan dit aantal is onlangs weer een nieuw exemplaar toegevoegd. Hij werd begin mei jongstleden gevonden tijdens opgravingen in de Merwede Kanaalzone, een voormalig industrieterrein aan de rand van Utrecht waar een hele nieuwe woonwijk gepland is. De restanten van de ruim dertig meter lange brug lagen verspreid over een kleine

oppervlakte bij elkaar. Volgens Erik Graafstal, de gemeentelijk archeoloog van Utrecht, was de brug door een enorme overstroming weggeslagen waarvan de bruggdelen nu zijn teruggevonden. Er ontstond daardoor een groot, ruim 10 meter diep en 45 meter breed, kolkgat op de bodem. Aan de hand van houtmonsters heeft men vastgesteld dat de ramp met de brug rond het jaar 100 moet hebben plaatsgevonden. Aan de rand van dit kolkgat ontdekten de archeologen al

snel andere houten constructie-elementen, die bleken deel uit te maken van een grote restauratiecampagne die vijftientig jaar na de verwoesting plaatsvond. 'Dat weten we omdat we ook die houtresten hebben kunnen dateren', aldus Graafstal. Ze stammen uit het jaar 125 n.Chr. In dat jaar werd, vrijwel zeker in opdracht van keizer Hadrianus (keizer van 117-138), rond het kolkgat een 140 meter lange wegomleiding aangelegd, inclusief een 35 meter lange zogeheten

moerasbrug, met een zware beschoeiing van eikenhout. Het hout dat hiervoor gebruikt werd, blijkt afkomstig te zijn uit bossen in de Ardennen. Graafstal opnieuw: 'Toen men aan de restauratie begon was er blijkbaar lokaal niet meer genoeg hout te vinden en moest men het van ver halen'. De wegomleiding die nu is aangetroffen is niet het enige grote herstelproject dat door Hadrianus werd geïnitieerd. Er zijn ook elders langs de limes sporen gevonden van een grootschalige weg en waterbouwprojecten die in dezelfde periode werden aangelegd. Zo vonden de archeologen verderop in de Merwede-kanaalzone al diverse soorten duikers, waardoor overstroomingswater kon afvloeien naar het achterland, onder de weg door. Al deze werken werden uitgevoerd door het Romeinse leger. ◀

▲ en ▼ Romeinse houtsporen bij opgravingen in de Merwede-kanaalzone. (FOTO'S: ERFGOED UTRECHT)

i Meer info: Bekijk 3D-foto's van het bruggenhoofd: <https://sketchfab.com/3d-models/bruggenhoofd-f0f9ac11a5f0425fa-4b7a89a63049ff3>

Nationaal Museum Tachtigjarige Oorlog geopend

Onlangs opende in Groenlo in de Achterhoek het Nationaal Museum Tachtigjarige Oorlog. In dit nieuwe museum, gebouwd in de oude kerk van Groenlo, ligt de nadruk niet zozeer op de bekende feiten en gebeurtenissen, maar er wordt geprobeerd te laten zien wat deze oorlog betekend heeft voor de gewone man en vrouw. En dat was er een van verschrikkelijke ontbering, honger en ellende, oorlogsgeweld in zijn meest extreme vorm. Maar gek genoeg ook economische groei, nieuwe mogelijkheden en ongekende perspectieven. 'Dat is vooral afhankelijk van waar in Nederland je daarnaar kijkt', vertelt Godfried Nijs, conservator van het museum aan de telefoon. 'Want in het

westen van het land, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Utrecht was rond 1590, toen de Protestanten onder leiding van Willem van Oranje belangrijke overwinningen hadden behaald, de oorlog eigenlijk voorbij en begon daar de Gouden Eeuw. Terwijl in de rest van het land, het noorden en oosten, de strijd en de ellende vrijwel de volle Tachtigjarige Oorlog hebben voortgeduurd'. De vijand moest zover mogelijk van de "Tuin van Holland" worden weggehouden, was ook het idee van Willem van Oranje. Confrontaties tussen de Hollandse en Spaanse troepen speelden zich dan ook vooral af in Twente, delen van Noord-Brabant en Limburg en Groningen. Het ging zelfs zover dat er een voorstel werd gedaan in de

▲ Interieur Nationaal Museum Tachtigjarige Oorlog. (FOTO: ACHTERHOEK TOERISME)

Staten van Holland om het hele gebied ten oosten van de IJssel kaal te branden, zodat de vijandelijke legers, die tijdens hun veldtochten van het land moesten leven, verstoken waren van voedsel. Een van de beroemde veldslagen die in de Achterhoek plaatsvonden was de slag om Grolle, het huidige Groenlo. Deze slag, die in 1627 plaatsvond, vormde voor Frederik Hendrik de generale repetitie voor de belegering van 's-Heertogenbosch in 1629. Grolle werd na zes weken belegering ingenomen. Bij Den Bosch duurde dat ruim 9 maanden. Saillant detail, de enorme kosten die

de slag om Den Bosch met zich meebrachten, konden worden gedekt met het zilver dat Piet Hein vlak daarvoor had oververd op de Spanjaarden. De slag bij Grolle, die nog elk jaar wordt gevierd en door duizenden *re-enactors* wordt nagespeeld, heeft er volgens Nijs voor gezorgd 'dat er hier in Groenlo een enorm historisch besef leeft. En dat hebben we uitgebuit. Want zonder de steun van de lokale bevolking en lokale ondernemers was dit museum er nooit gekomen'. ◀

! Nationaal Museum Tachtigjarige Oorlog, Mattelierstraat 5, Groenlo, www.nmto.nl

NEDERLANDSE OPGRAVINGEN SATRICUM IN HET NIEUWS

Afgelopen juli waren de Nederlandse opgravingen in Satricum, vlak onder Rome, volop in het nieuws. Zowel in de Italiaanse pers als in onze landelijke kranten en op Radio 1 werd ruim aandacht besteed aan nieuwe ontwikkelingen. Wat was er aan de hand?

Het stadsbestuur van Latina, waar Satricum onder valt, nam begin juli een plan aan om het hele antieke stadsgebied tot archeologisch park te maken. Volgens alle regels van de kunst, met integraal beheer en ontsluiting, een officieel museum, educatief centrum, routes, bewegwijzering en professionele infrastructuur. Een volwassen en duurzame cultureel-toeristische attractie. In de Italiaanse pers toont men vooral tevredenheid over het doorbreken van allerlei jarenlange bestuurlijke impasses. De Nederlandse media zijn nieuwsgierig naar resultaten van het archeologische werk dat er al bijna vijftig jaar wordt uitgevoerd. Vondsten variëren van een prehistorische nederzetting uit de 9^e eeuw v.Chr. via een met Rome concurrerende stad tot een grote plattelandsvilla uit de Keizertijd. Maar met begravingen tot in de Middeleeuwen en gebruik van de site als schuttersnest in de Tweede Wereldoorlog aan toe. In het volgende AM-nummer brengen wij meer info over Satricum. En tot het zover is, zie de website van de Vereniging van Vrienden van Satricum (www.vriendenvanSatricum.nl). ◀

► Opgraving in Satricum. (FOTO: UVA)

◀ Wereldpremière: hier in Berlijn zijn de vondsten uit 2024 nu voor het eerst te zien. Een bijzonder interessant object is de sculptuur van het kind met een bal in zijn hand, een kunstwerk dat getuigt van de hoge technische normen van de Etrusken.

▼ Zicht op de zaal met de bronzen uit het verzegelde thermaalbad San Casciano dei Bagni. In het bassin van drie bij vier meter werden alle beelden zorgvuldig neergelegd.

dom. Er werden munten geofferd totdat de kerstening een einde maakte aan de cultus.

Votieoffers

De votieoffers van de elite van Chiusi staan centraal in de tentoonstelling: adembene-mend fijn bewerkte grote en kleine beeldjes, hoofden, ledematen en inwendige organen. Een biddende vrouw met opgeheven handen, gekleed in een fijn geplooid gewaad, werd ondersteboven in het bassin gedeponeerd om haar zo dicht mogelijk bij de oorsprong van de bron te brengen. Een ander beeld toont een vrouw die een offer brengt met een kom en een slang in haar handen. Naast haar staat een uitgemergelde naakte man die de bron duidelijk om genezing vraagt. De linkerhelft van een torso, een bijna levensgroot object uit de diepten van het thermale bad, lijkt verticaal doormidden te zijn gesneden met een zwaard. Het werd in 2024 gevonden en wordt voor het eerst nu in Berlijn tentoongesteld, samen met het hyperrealistische karakterhoofd van een man en een kind die een bal vasthoudt die vandaag de dag nog steeds kan worden rondgedraaid. Ondanks de vele bronzen artefacten hebben Italiaanse archeologen nog geen gieterijen in het gebied kunnen identificeren. Een taak voor onderzoek in de komende jaren. ◀

i Die Bronzen von San Casciano dei Bagni, tot 12 oktober 2025 in de James-Simon-Galerie, Bodestraße 1-3, Berlin, www.smb.museum/museen-einrichtungen/james-simon-galerie

Bronzen uit de modder

Het is moeilijk te geloven dat alle prachtige bronzen figuren en beeldjes, die in het halfduister van de James-Simon-Galerie op het Museumeiland in Berlijn tegen een donkerblauwe achtergrond schitteren, werden teruggevonden in een drie bij vier meter groot bassin in een thermale bron in Toscane. Hun ontdekking in 2022 door archeologen van de Universiteit van Siena – beschreven in *Archeologie Magazine* 2022-6, p. 12 – was een archeologische coup. Deze kunstwerken zijn nu voor het eerst en alleen buiten Italië te zien in de tentoonstelling *“De bronzen van San Casciano dei Bagni. Een sensatie uit de modder”*. Ze zullen vervolgens worden tentoongesteld in een nieuw museum om de stad van 1400 inwoners in de provincie Siena te helpen internationale aandacht te trekken. Maar wat is er zo uniek aan deze Etruskische kunstwerken, die tussen de derde eeuw voor Christus en de vierde eeuw na Christus op een diepte van vijf meter werden afgezet? Het is het materiaal. Votieoffers met afbeeldingen van lichaamsdelen en verzoeken om

bescherming of genezing waren gebruikelijk in de oudheid, maar ze zijn alleen bekend van terracotta en niet van brons, zoals hier.

Etrusken

De tentoonstelling begint met een inleiding in de wereld van de Etrusken, de belangrijkste pre-Romeinse beschaving in Italië. Je leert over het belang van de thermale bronnen, die als heilig werden vereerd en waar ook artsen praktiseerden. Dit wordt aangegeven door de vele anatomisch correcte votieplaten, die de binnenkant van het lichaam correct weergeven, wat betekent dat de Etruskische artsen de lichamen ontleedden. Het heiligdom van San Casciano in de buurt van Chiusi werd waarschijnlijk aan het begin van de eerste eeuw door de bliksem getroffen. Als gevolg daarvan moesten alle voorwerpen in het heiligdom worden begraven en verzegeld met een dikke laag baksteen – zoals de gewoonte was van de Etrusken, die zichzelf zagen als meester-vertolkers van goddelijke tekenen. De warmwaterbron werd nog tot de 5e eeuw gebruikt als heilig-

Ontdek de archeologie in PETRI Berlin

Wat gebeurt er eigenlijk met een archeologische vondst? Berlijn heeft een heel gebouw van zes verdiepingen gebouwd om deze vraag te beantwoorden. Het doel is om het werk van archeologen duidelijk te maken voor een geïnteresseerd publiek en tegelijkertijd herinneren aan de vergeten middeleeuwse geschiedenis van de stad.

Middeleeuws Berlijn

Het huis ligt in het historische centrum van Cölln, zoals dit deel van de dubbelstad Berlijn ooit heette. Tussen 2007 en 2009 werden hier de eerste archeologische opgravingen uitgevoerd op een voormalige parkeerplaats. Naast de Petrikerk werd de oude Latijnse school uit de 15e eeuw blootgelegd, evenals een begraafplaats met de eerste Berlijners die hier werden begraven vóór het gedocumenteerde stichtingsjaar van de stad in 1237. De publieke belangstelling voor de grote opgraving was toen enorm, de ontdekking van middeleeuws Berlijn fascineerde de burgers, zodat werd besloten om een educatieve plek te bouwen op de blootgelegde muren van de oude Latijnse school: "PETRI Berlin. Ontdek de archeologie". Het gebouw behoort toe aan het *Museum für Vor- und Frühgeschichte* van de Nationale Musea in Berlijn onder leiding van de directeur Matthias Wemhoff, die ook de Berlijnse staatsarcheoloog is. De Berlijnse Staatsdienst voor Monumentenzorg is een samenwerkings-

partner, die hier ook werkplaatsen houdt en in de nieuwe ruimtes de vondsten verwerkt van de huidige grote opgraving op de Molkenmarkt.

Het bouwwerk

Het PETRI is geen museum, maar eerder een archeologisch laboratorium dat laat zien hoe archeologen werken. Hier kun je de onderste laag van de funderingsmuren van de Latijnse school zien door een archeologisch raam. Waar de Petrikerk ooit stond, kun je ook verder onder de Petriplatz zien. Onder de ingang bevindt zich het ossuarium, waarin meer dan 475 botten van de eerste Berlijners begraven liggen. Een Dodenboek geeft informatie over de mensen die begraven zijn. Maar wat gebeurt er met de individuele vondsten? Op de eerste verdieping van het huis kom je bij de "eerstehulppost". Hier wordt de conditie van het object onderzocht: dreigt het te rotten, moeten er afhankelijk van het materiaal eerste conserveringsmaatregelen worden genomen? Op de tweede verdieping worden verschillende restauratiemethoden gedemonstreerd, afhankelijk van het materiaal. Er zijn altijd voorbeelden van de huidige opgravingen te zien, zoals een middeleeuwse kinderschoen van leer. Je kunt ook proberen een kruik weer in elkaar te zetten uit losse fragmenten - magneten in de gebroken randen vervangen de lijm. Achter de grote glazen ramen kun je de restaurateurs aan het werk zien in hun moderne werkplaats.

▲ Ingang van het PETRI Berlin. (FOTO: STAATLICHE MUSEEN ZU BERLIN, MUSEUM FÜR VOR- UND FRÜHGESCHICHTE / DAVID VON BECKER)

Op de derde en vierde verdieping zijn de rekken met een deel van de studiecollectie van het Museum für Vor- und Frühgeschichte en de belangrijkste vondsten van de huidige opgraving. Op de vijfde verdieping zijn zalen voor evenementen en een grote loggia biedt een fantastisch uitzicht op het historische centrum van Berlijn zoals het zich nu presenteert.

Op elke verdieping weerspiegelen vrijstaande objecten de verscheidenheid aan artefacten die in Berlijn zijn gevonden. Het PETRI Berlijn is een unieke plek in Duitsland die het werk van archeologen en hun prestaties transparant maakt voor de stedelijke gemeenschap en bezoekers. ◀

❗ PETRI Berlin, Kleine Gertraudenstrasse 8, Berlin, www.petri.berlin

▼ In de kelder van PETRI binnen de muren van de oude Latijnse school uit de 15e eeuw. Naast de vitrine een model van de eerste laatgotische Petrikerk uit de 14e eeuw. (FOTO: ROLF BROCKSCHMIDT)

► Door Leo Verhart

◀ Steentijdopgravingen waren altijd klein en in stilte werd er vaak door een klein groepje gewerkt. In de jaren tachtig veranderde dat, zoals hier de opgraving van een steentijdvindplaats bij Hardinxveld-Giessendam. (FOTO: ARCHOL, LEIDEN)

► Het onderzoek van pollen onder de microscoop. De palynoloog Mark van Waijen is aan het tellen. (FOTO: BIAx, ZAANDAM)

► Om gebruiksglans op vuursteen te onderzoeken worden allerlei experimenten gedaan. Hier wordt een huid losgemaakt en later zal onder een microscoop de gebruiksglans op de stukken vuursteen onderzocht worden. (FOTO: LASSE VAN DIKKENBERG, LABORATORY FOR MATERIAL CULTURE STUDIES, LEIDEN)

Micro-onderzoek

Lange tijd was het gebruikelijk grote vlakken aan te leggen bij opgravingen. De mechanisatie deed eind van de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn intrede in de archeologie en steeds grotere projecten konden worden uitgevoerd. Een moderne opgraving heeft tegenwoordig meer de kenmerken van een bouwterrein dan van een locatie waar in alle rust onderzoek wordt gedaan. Toch zijn het de kleine, vrijwel onzichtbare zaken, die onze kennis enorm vergroot hebben.

Een nare allergie, maar zegen voor de archeologie

Ieder zichzelf respecterend weerbericht besteed aandacht aan pollenallergie. De luisteraar of kijker wordt op de hoogte gehouden van de actuele situatie en de verwachting. Op internet is een hooikoortsradar te vinden die ieder uur de ontwikkeling voorspelt en er is een pollenkalender, een pollenjournaal en zelfs hooikoorts-TV. Die hooikoorts veroorzakende stuifmeelkorrels of pollen – onzichtbaar met het blote oog – vallen neer op de grond en op het water. Iedere plant

heeft zijn eigen kenmerkende pollen en de wandcellen zijn zeer sterk. In de bodem kunnen die onder gunstige omstandigheden duizenden jaren intact blijven. Die pollen kunnen iets zeggen over de vegetatie van lang geleden. In het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde de Zweedse botanicus en geoloog Ernst Jakob Lennart von Post (1884-1951) een methode om in de ondergrond lagen te herkennen met een kenmerkende pollensamenstelling. Hij deed dat door onder de microscoop de verschillende typen pollen per laag te tellen en zo ontstond de wetenschap

van de palynologie. Aanvankelijk werd de methode ook gebruikt om te dateren, maar door de ontdekking van de radiokoolstofmethode in 1948 wordt daar steeds minder gebruik van gemaakt. In Nederland zou het pollenonderzoek in de archeologie een hoge vlucht nemen, vooral bij de reconstructie van het landschap en de rol van de mens bij en rond opgegraven vindplaatsen. De veranderingen in het landschap konden worden vastgesteld aan de hand van verschillen in de vegetatie bijvoorbeeld veroorzaakt door klimaat en vernatting. De activiteiten

van de mens zijn zichtbaar als het bos wordt gekapt, akkers worden aangelegd en wat daarop groeit, de begrazing door vee en het uitputten van de bodem door de mens.

Glans onder de microscoop

De Russische onderzoeker Sergei Aristarkhovich Semenov (1898-1978) publiceerde in 1957 in Rusland een boek *Pervobytnaya Teknika* dat aanvankelijk niet veel aandacht kreeg in de westerse wereld. Niet verbaazingwekkend met een gesloten ijzeren gordijn, een barrière in taal en een beperkte internationale wetenschappelijke uitwisseling. Dat veranderde toen er in 1964 een Engelse vertaling uitkwam met de titel *Prehistoric Technology*. Semenov had vooral in de jaren na de Tweede Wereldoorlog naar allerlei aspecten van de prehistorische technologie gekeken. Hoe werden dingen gemaakt en hoe werden werktuigen en materialen gebruikt? Behalve

Archeoloog Leo Verhart was 30 jaar conservator van de collectie Nederlandse prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden, beter bekend als presentator van de TELEAC-serie 'Nederland in de prehistorie'. In deze rubriek vertelt hij over wat hij heeft meegemaakt in de archeologie, wat hem raakte, fascineerde en verbaasde. In Nederland of daarbuiten en vaak over zijn grote liefde: de prehistorie.

door studie van de artefacten uit de prehistorie zelf, maakte hij en zijn medewerkers veel na en deden onderzoek naar gebruikssporen op die nage-maakte werktuigen. Zo werd ontdekt dat op de werkvlak-ken van vuurstenen werk-tuigen onder de microscoop gebruikssporen zichtbaar waren en dat die per materiaal en de wijze van gebruik kon-den verschillen.

Dat zou de mogelijkheid kunnen bieden om ook te achterhalen waar werktuigen in de prehistorie voor werden gebruikt. Op vindplaatsen werd veel gevonden, maar wat de mensen daarmee gedaan hadden was toch een beetje gissen. Was er met een pijlpunt echt geschoten, was een beitel voor het bewerken van hout gebruikt of werd met een krabber een huid schoon-gemaakt?

Archeologen voerden experi-menten uit met het bewerken van verschillende materialen

met vuursteen. Daarbij was er ook aandacht voor duur, inten-siteit en wijze van bewerking. Het was een onderzoek met wisselwerkingen. De resultaten van de experimenten werden naast de bewerkingssporen op oude artefacten gelegd en opvallend veel kon daarbij herkend worden. Artefacten ble-ken soms voor de bewerking van verschillende materialen te zijn gebruikt en dat was allemaal onder de microscoop te zien. Andersom waren er sporen op oude werktuigen zichtbaar waarvoor nog geen tegenhangers bekend zijn uit de experimenten. Daar is men nog steeds naar op zoek en af en toe worden er successen geboekt.

Het onder de microscoop bestuderen van gebruikspo-ren heeft een veel dynami-scher interpretatie opgeleverd van opgegraven vindplaatsen en heeft inmiddels een vaste plek verworven in de Neder-landse archeologie.

Ons nieuwe wonder: DNA

Om vroeger uitspraken te kunnen doen over mensen en culturen moest uitgebreid onderzoek worden gedaan aan hun materiële cultuur en de inbedding ervan in de prehistorische gemeen-schappen, vaak ontleend aan onderzoek van niet-westerse volken. Zo konden we culturen onderscheiden met specifieke artefacten met een bepaalde periode van gebruik in een af te bakenen geografisch gebied. Culturen kwamen op en verdwenen weer, opgevolgd door een andere cultuur. In de samenlevingen traden veranderingen op die soms heel snel leken plaats te hebben gevonden. Daarvoor werden allerlei oorzaken ondergezocht, maar het was vaak niet makkelijk die vast te stellen en veel verklaringen waren dan ook onzeker. Dan waren er ook nog opval-lende en vaak bijzondere

gebruiksvoorwerpen en vernieuwingen die in vele plaatsen in Europa werden teruggevonden. Wat zat daar achter? Natuurlijk mensen, maar waren het rondreizende personen, grotere bevolkings-verplaatsingen of handelaren die over Europa waren uitge-zwermd? De gepresenteerde verklaringen waren vaak speculatief en moeilijk te bewijzen.

Boeken vol zijn er geschreven over het ontstaan van het boe-renbestaan in Europa of hoe wij de blijkbaar plotselinge verandering in het dodenbe-stel aan het eind neolithicum moeten begrijpen toen ineens individuele grafheuvelbega-vingen verschenen. Kwamen die boeren als kolonisten naar Europa of had de lokale bevolking deze nieuw revolu-tionaire levenswijze omarmd? Een vergelijkbaar dilemma was er met de opkomst van de grafheuvelbegravingen. Had dat een externe of interne oorzaak? Op beide vragen zijn nu antwoorden mogelijk door de ontdekking van DNA, en in het bijzonder oud-DNA. Lange tijd was het onmogelijk het DNA van oude botten te onderzoeken. Veel was weg en beschadigd, maar de weten-schap schrijdt voort. Inmiddels is dat wel mogelijk en het zet de archeologie op zijn kop.

Landbouwers en veehoeders

De eerste boeren in Europa moesten wel kolonisten zijn uit het gebied waar de landbouw werd uitgevonden, in het Nabije Oosten. Kleine groepen vestigden zich in Oost-Europa ►►

▲ Verspreidingskaart van de Yamnaya-cultuur en de touwbekercultuur. (TEKENING: OLAV ODÉ, NAAR AMKREUTZ, BOURGEOIS & WENTINK 2024, P. 33)

▲ Om iedere verontreiniging te vermijden wordt er schoon en steriel gewerkt bij het bewerken van DNA-monsters. (FOTO: EVELINE ALTENA, LUMC, LEIDEN)

en al snel breidde deze nieuwe levenswijze zich uit over de rest van Europa. Waren het kolonisten of werd de nieuwe levenswijze overgenomen door de lokale bevolking? Daar is heel wat over onderzocht, bediscussieerd en over geschreven. Uit het DNA-onderzoek blijkt dat het veelal om kolonisten ging en ook dat ze er anders uitzagen. Hun huid was lichter van kleur en die kolonisten hadden donkere ogen. Geleidelijk aan zouden de nieuwkomers met de jagers en verzamelaars hier vermengen. De doden werden veelal begraven in grote grafvelden. Rond 3000 v.Chr. kwam daar een einde aan en werden de doden – voor archeologen plotseling – bijgezet onder een grafheuvel, vaak een enkel individu. Lang was het een puzzel waarom die snelle verandering plaatsvond binnen die toch meer traditionele gemeenschappen. Dat was geen regionale of modieuze verandering in het

dodenbestel, maar had te maken met de komst van het Jamna- of Jamnaya-volk, veehoeders afkomstig uit de steppen waar de horizon nooit dichterbij komt van Oekraïne en Zuid-Rusland, ten noorden van de Zwarte Zee. Op zoek naar grazige weiden voor hun vee trokken ze Europa binnen. Ze brachten een nieuwe levenswijze mee, uitvindingen zoals het wiel, andersoortige werktuigen en aardewerk, onbekende ziekten, onze taal, want zij spraken Indo-Germaans en hun DNA. De nieuwkomers konden niet altijd op een warme ontvangst rekenen en soms ging het er gewelddadig aan toe. In Nederland worden de oudste grafheuvels rond 2850 v.Chr. gedateerd. Daarin vinden we onder andere hun met touw versierde bekertjes.

De toekomst

Ik ben geen groot kenner van de natuurwetenschappelijke archeologie, maar wel weet ik wat van de geschiedenis van

ons vak. Steeds worden er nieuwe revolutionaire ontdekkingen gedaan die ons hele nieuwe inzichten verschaffen. De reconstructie van de omgevingsvegetatie bleek niet alleen maar afgeleid te kunnen worden aan het simpel tellen van het aantal pollen. Er kwam steeds meer inzicht dat er nog meer factoren op de achtergrond een rol speelden. Bijvoorbeeld niet alle pollenbronnen leveren een gelijk aantal pollen, sommige pollen landden snel en anderen zweefden over grote afstanden door de lucht en er waren pollen die beter of minder goed bewaard bleven. Dat om er enkele te noemen en die moeten allemaal in de reconstructie worden meegenomen. Bij het onderzoek van gebruikssporen zie je dat ook. De oorsprong van sommige sporen is nog niet bekend, het ene spoor blijft beter bewaard dan het andere, door het multifunctioneel gebruik is er een mix aan sporen en ook de

gebruikte materialen zorgen voor verschillen. Dat zorgt voor een hele puzzel, maar er wordt hard gewerkt om die te ontrafelen.

Bij het oud-DNA-onderzoek staan we nog aan het begin en viert de euforie de boventoon. De eerste obstakels zoals moderne verontreiniging zijn inmiddels aangepakt door heel schoon en steriel te werken. Toch blijf ik voorzichtig. Ik vergelijk het wel eens met het begin van de radiokoolstofmethode. Oud koolstof in een machine en de ouderdom rolde er zo uit, maar al snel bleken er verschillen te zijn die te wijten waren aan een ongelijk verval van koolstof en moest er een kalibratiecurve komen. Bij de ouderdomsbepaling van botten moet je weten wat het dieet was van mens of dier, want bijvoorbeeld het eten van vis zorgt voor een veel hogere ouderdom. Eigenlijk vrees ik dat ook bij DNA. Of ben ik te somber? De tijd zal het leren. ◀

► **Oudheden Onderzoekt!**

Heuvelrijk

Bijna elke archeoloog wil naar buiten. Tot in de jaren negentig had het RMO zijn eigen graafdienst en kwam een conservator hier goed aan zijn trekken, maar met de Malta-archeologie kwam daar een eind aan. Voor de Nederlandse campagnes biedt samenwerking met de Universiteit Leiden een oplossing, want niet zelden is er ook een duidelijke link met de Rijkscollectie.

Eerder was dat zo bij de grafheuvels op de Kroondomeinen die door Holwerda werden onderzocht. Tegenwoordig werken we mee in Baarlo. In dat mooie Maasdorp ontdekte bijna honderd jaar geleden boer Smits een oude bronzen emmer op zijn land. In de emmer zaten oude stukken metaal en verbrande botresten. RMO-conservator Braat groef rond 1934 in Maasbree en het verhaal over de emmer kwam hem ter ore. Hij bezocht Smits die vertelde dat hij de emmer gevonden had in een klein heuveltje en dat zijn vrouw deze als bloemenvaas wilde gebruiken, maar bij het schoonmaken was de bodem eruit gevallen. De emmer eindigde in de sloot. Gelukkig werd deze daar gespot door een lokale schoolmeester die verzamelaar L.D. Keus uit Venlo inlichtte. Met een mestvork werd na enig zoeken de situla uit de sloot gevist en kwam in het bezit van Keus, die hem uiteindelijk aan het RMO verkocht. De 42 cm hoge situla bestaat uit aaneen geklonken bronsplaten en heeft twee bandvormige geribde oren met bronzen ringen. Hij past goed bij die van Oss en Rhenen als een van de weinige voorbeelden van voorwerpen die typisch zijn voor de rijke graven van de Hallstatt-cultuur uit de vroege ijzertijd. Hoewel de

exacte locatie onbekend was en de heuvel verdwenen, werd later ontdekt dat de vindplaats waarschijnlijk deel uitmaakte van het urnenveld Baarlo-de Bong.

Grafheuvelveldwerk

De vroege expertise in grafheuvel-onderzoek bij het RMO, in Groningen en later de ROB is inmiddels stevig verankerd bij de Universiteit Leiden. Het onderzoek in Baarlo past daar goed tussen en ging in 2018 van start. Toen werd er voornamelijk geboord en werden profielen in oude kuilen vastgelegd. In de huidige campagne werd met studenten een aantal heuvels nader onderzocht. Zo kon de opbouw en de kenmerkende plaggenstructuur worden vastgesteld, konden monsters worden genomen en werd gespeurd naar bijzettingen en sporen tussen de heuvels. Het leverde ook inzicht op in beschadiging door moderne bosbouw.

In vrijwel alle gevallen bleek nabij het centrum van de heuvel een kuil te wijzen op eerdere roofgravers tijdens de ontginning van het heidegebied. De campagne bood onze studenten de unieke gelegenheid betrokken te zijn bij grafheuvelveldwerk, een zeldzaamheid in Nederland. Inmiddels is er ook meer duidelijk over de precieze locatie van de situla, waardoor de relatie tussen urnenveld en vermoedelijk vorstengraf in de toekomst duidelijker wordt. Het is mooi dat gemeentes zoals Baarlo oog hebben voor deze monumenten binnen hun grenzen en hun cultu-

rele waarde willen behouden en beleefbaar willen maken.

Een duurzame samenwerking met Universiteit en musea staat daarvoor aan de basis. Een mooie bijkomstigheid is dat een conservator zo weer af en toe naar buiten kan. Ondanks de teken en eikenprocessierupsen blijft dat toch het mooiste voor een archeoloog. ◀

ANNEMARIEKE WILLEMSSEN

Conservator Middeleeuwen

LUC AMKREUTZ

Conservator Prehistorie

JASPER DE BRUIN

Conservator Nederland in de Romeinse Tijd

allen werkzaam bij het Rijksmuseum van Oudheden, gaan op zoek naar nieuwe verhalen over oude objecten

◀ De situla van Baarlo, collectie RMO I 1934/8.3. (FOTO: RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN)

► Hoe gezonken schepen bijdragen aan de geschiedschrijving van Nederland

Wrakken als vensters op het verleden

In dit artikel zien we hoe maritiem archeologisch onderzoek, met name het onderzoek naar scheepswrakken, bijdraagt aan een alternatief verhaal van de Nederlandse geschiedenis.

Nederland is gevormd door water. Het is opvallend dat het water in veel historische verhalen de achtergrond is waartegen de geschiedenis

van Nederland wordt verteld. Water wordt dan vaak beschreven als bedreiging, waterpartijen die je drooglegt zodat je het land dat eronder vandaan komt in cultuur kunt brengen. Maar

wie wil begrijpen hoe Nederland zich door de geschiedenis heen ontwikkelde, moet het water op. Onze rivierdelta is namelijk eerder het toneel waarop handel, oorlog, transport en uitwisseling van kennis plaatsvonden. Schepen waren de letterlijke dragers hiervan – en de scheepswrakken die ons nog resten, bieden een unieke ingang tot deze geschiedenis.

Een alternatief geschiedenis-perspectief

Onze samenleving is letterlijk gebouwd op de grenzen van water en land. Bij eco-

▲ Olieverfschilderij van Arnold de Lange uit 2022 met daarop het waterschip dat 's nachts met zijn sleepnetten door de staande netten van de vissers aan de oostwal van de Zuiderzee vaart. (FOTO: ARNOLD DE LANGE)

nomische bloei, handelsrelaties, oorlogen, binnenlands transport, koloniale expansie, technologische innovaties en culturele uitwisselingen stond water altijd centraal. Wie zich wel eens op het water begeeft, weet ook hoe anders het landschap eruitziet vanaf een schip. Opeens vallen je andere dingen op, zoals bijvoorbeeld de enorme organisatie er gemoeid is met

▲ De bun van een waterschip bestond uit twee compartimenten, van elkaar gescheiden door middel van een schot. De spanten waren in dit deel van het schip afgerond, om de vangst niet te beschadigen. Op de foto zijn de talrijke gaatjes in de huid te zien waardoor het water naar binnen en naar buiten kon stromen. (FOTO: ADC MARITIEM)

▲ ◀ De opgraving van OR49 in volle gang. De vondst van een bos touw kan geduid worden als reservemateriaal. In het voorschip van OR49 kwam een bijzondere scheepsinventaris aan het licht. (FOTO: GIA/RUG)

◀ Een deel van het Scheurrak SO1-wrak is boven water getakeld om het deel voor deel uit elkaar te halen en daarmee de constructie van het wrak beter te kunnen onderzoeken. (FOTO: UNIVERSITEIT LEIDEN)

al die waterpartijen in ons land. Ook het land zelf ziet er anders uit vanaf het water. Dit perspectief vanaf het water voegt een dimensie toe aan de manier waarop je naar ons land en de geschiedenis van Nederland kunt kijken. Misschien herken je structuren en patronen die je niet eerder op die manier zag. Schepen waren in de geschiedenis de schakel tussen onze streken en andere gemeenschappen of landen. Daarnaast heeft Nederland een binnenlands vaarwater netwerk dat zijn gelijke in de wereld niet kent! Scheepvaart bracht mensen, ideeën en goederen,

maar ook conflicten, uitbuiting en verandering met zich mee. Scheepvaart was voor de inwoners van ons land ook bitter noodzakelijk. Zoals de Romeinse veldheer Pompeius al zei: *navigare necesse est* – varen is noodzakelijk. Schepen voorzagen de bevolking van voedsel, vervoerden goederen en mensen van de ene plaats naar de andere, en vormden zo een onmisbare schakel in het dagelijks leven. Als de waterschepen niet uitvoeren, viel het inkomen stil en kwamen de steden zonder eten te zitten. Bleven de turfschepen aan wal, dan

was er geen brandstof om op te koken of te stoken.

Wrakken als stapstenen in de tijd

Scheepswrakken, de resten van die schepen onderwater of in de polderbodem, zijn getuigen van mensen die leefden en werkten op het water. Ieder type vaartuig was aangepast voor een specifiek doel en vaargebied. De schepen vertellen dus een verhaal over technologie, maar ook over economie, over migratie, arbeid, conflict, en het dagelijks leven van de zeelieden die zich op het water waagden. Scheepswrakken, mits zorg-

vuldig archeologisch onderzocht, kunnen fungeren als 'stapstenen' door de tijd: als unieke vensters op de wereld van toen. Scheepswrakken hebben ook het vermogen om meerdere lagen van het verleden te ontsluiten. Ze vertegenwoordigen bijvoorbeeld een specifieke periode in de geschiedenis en geven inzicht in de maatschappelijke en historische omstandigheden uit de tijd waarin het schip functioneerde. Een wrak vertelt uiteraard ook het verhaal van het schip zelf, van de bouwtechnieken die in die specifieke periode werden gebruikt, van de ►►

lading, maar ook van de mensen die deze schepen bouwden, de scheepslui die ze bevoeren en er, soms, schipbreuk mee leidden. Van zeelieden resten ons zelden persoonlijke verhalen, maar hun gereedschap en persoonlijke bezittingen vinden archeologen wel terug in de scheepswrakken. Dergelijke sporen van individuele levens zijn bijvoorbeeld terug te vinden in het wrak van het beurtschip OB71, waar onder andere het gereedschap van 'hanneke-maaiers' werd teruggevonden. In de vroege 17e eeuw trokken deze Duitse boerenzonen noodgedwongen naar Holland om werk te vinden bij grotere boerenbedrijven, vanwege de economische crisis in hun thuisland. Het wrak van een turfschuit, de OR49 die in de 17e eeuw op de Zuiderzee zonk, biedt inzicht in scheepsbouw, maar ook in de economie en de energievoorziening van die tijd. Het wrak van dit schip vertelt ons over het belang van turftransport en op welke routes er gevaren werd tussen de veengebieden en stedelijke centra, maar ook over de opvarenden van het schip en hoe er aan boord werd geleefd. Zo openen wrakken vensters op het verleden. Scheepswrakken vertellen met andere woorden de verhalen die zelden in archieven bewaard zijn gebleven: verhalen van binnenvaartschippers, van matrozen, migranten of seizoenarbeiders. Wrakken bieden de unieke mogelijkheid tot onderzoek naar een samenleving waarin niet

iedereen zijn eigen verhaal op papier kon zetten.

Sociale objecten

Een schip is dus meer dan een opsomming van zijn bouwtechniek: het combineert kennis, arbeid en organisatie. Het brengt mensen samen met goederen die ermee getransporteerd werden, rituelen en geloven, technologie en bestuur. Scheepswrakken zijn daarom niet zozeer alleen technische vondsten, maar ook 'sociale objecten'. Ze werden immers gebouwd door timmerlieden, gebruikt door bemanningen, gefinancierd door opdrachtgevers en – inmiddels – beheerd als erfgoed. Ze materialiseren als het ware netwerken van mensen – van lokale handel tot koloniale expansie – en markeren momenten waarop ideeën, mensen en materialen met elkaar verbonden raakten.

Het belang van maritiem archeologisch onderzoek

Door gunstige omstandigheden zijn sommige schepen langere tijd in Nederlandse water- of landbodems geconserveerd gebleven. Onder water werden ze soms onderdeel van nieuwe ecosystemen. Sommige schepen zijn enkel fragmentarisch overgebleven omdat ze deels hergebruikt zijn. Een koggeschip in de rivier bij Kampen werd op de plek waar ze als wrak werd teruggevonden, misschien wel opzettelijk afgezonken om als krib te functioneren en op die manier de loop van de IJssel te beïnvloeden. Een

▲ Onderzoek aan het zogenaamde Touwwrak, de walvisvaarder OVM12. (FOTO: RCE)

vroeg voorbeeld van hoe Nederlanders hun omgeving actief beïnvloedden en vormgaven?

Wrakken zijn in ieder geval zelden compleet. Soms rest een enkele plank, of een deel van de kiel. Maar dankzij vergelijkend en multidisciplinair onderzoek, het gebruik van historische bronnen en experimentele archeologie kunnen archeologen de scheepsresten vaak goed interpreteren. Zo leverden proefvaarten met nagebouwde koggeschepen informatie op over vaarsnelheid en wendbaarheid. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beschermt de wrakken in Nederland, laat opgravingen uitsluitend uitvoeren door gecertificeerde archeologen, en ondersteunt en initieert nieuw onderzoek. Door hen blijft het maritieme verleden toegankelijk voor wetenschappers én het bredere publiek. Een recente weerslag van dergelijk historisch onderzoek aan de hand van scheepswrakken is het boek

Gezonken Erfgoed. Een Nederlandse geschiedenis aan de hand van 15 iconische scheepswrakken. Het boek verscheen dit jaar bij Blikveld Uitgevers in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en doet precies wat we in dit artikel over het voetlicht willen krijgen: vijftien iconische scheepswrakken fungeren als stapstenen door de tijd om de geschiedenis van Nederland vanuit een ander perspectief te vertellen. ◀

Tekst: Annenies Keur, conservator Middeleeuwen
Museumpark Archeon; overige foto's: Archeon

► Het rijke midden van de zomer

Augustus en oogsten

▲ Keizer Augustus. (Collectie Glyptotek München)

▲ Oogsten in de prehistorie in Archeon.

De zomer is halfweg. Nu komt de mooiste tijd, met lange avonden. In de natuur komt alles een beetje tot bedaren. De honds-dagen zitten erop. Het is oogsttijd: augustus. Overall in Archeon wordt geoogst – van de akkertjes in de prehistorie tot in de tuinen en boomgaarden van de Middeleeuwen. Graansoorten, peulvruchten, kruiden, verplanten, groente en fruit. Het is altijd prachtig om al die gewassen te mogen oogsten. Dit is de tijd van zegen en voldoening; van terugblikken en vooruitkijken.

Augustus betekent ook oogst. Of nou ja, eigenlijk ook niet. Het woord heeft een heel aparte geschiedenis, die begon bij de eerste Romeinse keizer Octavianus, die de eretitel Augustus, 'Verhevene', ontving. Twee decennia later werd bovendien besloten dat de Romeinse zesde maand voortaan de naam zou dragen van de glorierijke keizer, wiens successen vooral in die maand plaatsvonden, de maand waarin het graan van het land kwam en het eerste fruit werd geplukt. Misschien bestond

er voor die bezigheid nog geen goede term, maar hoe het ook zij, het binnenhalen van de landbouwproducten ging augustus heten, omdat het voornamelijk in die maand viel. Vervolgens verbasterde augustus tot oogst, wat ook gemakkelijk te gebruiken is als werkwoord. 'We gaan augustussen' klinkt toch niet helemaal lekker. Liever oogsten.

Leeuwen

In middeleeuwse getijdenboeken van de adel staan kalenderplaten met voorstellingen van wat er in de maanden van het jaar gedaan

wordt. Bij augustus zie je boeren bij de graanoogst. Met daarbij het sterrenbeeld leeuw: een stoer dier waarmee de adel zich graag identificeerde. Leeuwen werden geliefd in de heraldiek en ook in het echt waren ze in adellijke kringen niet zelden aanwezig. Romeinen maakten al jacht op Afrikaanse leeuwenvelpen, die als ze groot waren, mochten meedoen in shows en gladiatorengevechten. In de Middeleeuwen ging de handel in leeuwen verder. Nu vooral omdat een leeuw een geliefd cadeau was in hoge kringen.

Ook bij het Haagse Binnenhof werden leeuwen gehouden, in hokken op de voorhof, vier tot zes in getal. Enkele van hun botten zijn gevonden bij archeologisch onderzoek en uit archiefmateriaal weten we dat ze eigen oppassers hadden en dat er flinke hoeveelheden vlees voor hen werden gekocht.

Niet in bad gaan

Getijdenboeken waren bedoeld voor devotie, misschien niet iets waarin je astrologie zou verwachten. In de Middeleeuwen was de astrologie echter nauw verbonden met de gezondheidsleer van de humoren. In de tijd van de leeuw kon je beter geen adering ondergaan, of een bad nemen. ◀

◀ Leeuw in augustus. Uit: Fastolf Master (1420-1460), Book of Hours, Bodleian Library, Oxford C.160. MS. Auct. D. inf.2, 11, fol 7r.

◀ De maand Augustus. Fresco uit de serie 'De cyclus van de maanden' uit eind 14e – begin 15e eeuw in de Torre Aquila Toren van het kasteel Buonconsiglio in Trento.

KOMENDE FESTIVALS IN ARCHEON

Binnenkort: Internationaal Romeins Festival **3 augustus t/m 16 augustus 2025**. Een heel eigen opvatting van 'oogsten' was voorbehouden aan de Vikingen, die ook heel interessant en aardig kunnen zijn, dit ervaar je op het Vikingfestival **18 t/m 24 augustus 2025** in Archeon.

In Museumpark Archeon ervaar je de oudste geschiedenis van Nederland in levende lijve. Je wandelt vanaf de middeleeuwen tot in de metaaltijden en de Romeinse bezetting tot in de Middeleeuwen. Onderweg ontmoet je bronsgieters, ijzertijdboeren, legionairs en Vikingen. Ze ontvangen je graag en vertellen honderduit over de tijd waarin ze leven. Bovendien kun je van alles zelf doen. Of je ziet demonstraties van vaardigheden uit die periode, van pottenbakken en weven tot koken, hout draaien, het land bewerken of toernooien houden. Adres: Archeonlaan 1, 2408 ZB Alphen aan den Rijn; telefoon: 0172-447 744; website: www.archeon.nl. Archeon is met Museumkaart gratis toegankelijk.

ZEEUWS

14.06'25

BODEM JUWEELTJES

01.03'26

onder
cns

RIJKSMUSEUM
VAN OUDHEDEN
VRIENDENLOTERIJ

M

Provincie
Zeeland

Zeeuws Museum

Abdij, Middelburg

MUSEUM

Eerste massamoord?

Omstreeks 5100 v.Chr. vindt op een vroege morgen in Talheim bij Heilbronn (D) de eerst bekende massamoord in de geschiedenis plaats.

De overvallers komen uit de omgeving van Stuttgart. Met pijl en boog, knuppels en bijlen worden 34 dorpelingen (mannen, vrouwen en kinderen) van achteren aangevallen en meedogenloos omgebracht.

Wie zijn de slachtoffers?

De 18 volwassenen en 16 kinderen behoren tot drie generaties in vier families. De gemiddelde leeftijd van de negen, gemiddeld 1,69 meter grote, mannen en zeven, 1,56 meter grote, vrouwen is ongeveer 36 jaar. Eén sterke man is ouder dan 60. De jongste kinderen zijn tussen de 2 en 6 jaar oud. Blijkbaar hebben de overvallers geen compassie met hen. Heel gezond zijn deze dorpelingen niet. Er is sprake van cariës, parodontose, artritis en een gebrek aan de vitamines C en D. Dat komt vooral door voedseltekort in het voorjaar en dat heeft alles te maken met hun leefomstandigheden. Het zijn boeren van de Bandkeramiek die veel minder gevarieerd en vooral eenzijdiger eten dan de jagers die hier enkele eeuwen eerder woonden.

Wat is er gebeurd?

Aan de rand van een 4 hectare groot dorp zijn de inwoners overvallen, vermoord en vervolgens haastig in een 3 x 1,50 m grote kuil gegooid, die daarna wordt dichtgeworpen alsof er niets aan de hand is. Zo is een vrouw aan handen en voeten in de kuil geworpen. Niemand heeft die verrassende aanval overleefd en voor zover bekend is zijn er geen overlevenden. Het gaat hier om de eerst bekende massamoord in de geschiedenis van de mensheid.

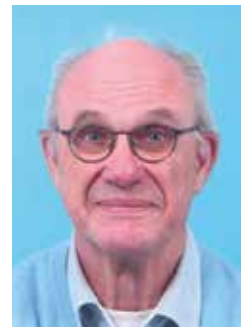
De kuil met dit massagraf is in maart 1983 ontdekt en vervolgens opgegraven. Doordat alle

lichamen schots en scheef door elkaar lagen was het nog een hele klus om uit te zoeken wat er precies is gebeurd. In ieder geval gaat het niet om een normale begraafing uit de periode van de Bandkeramiek.

Waarom gebeurde dit?

Het grootste raadsel is natuurlijk niet dát het is gebeurd, maar waarom? Er zijn drie aanwijzingen die ons daarbij kunnen helpen. In de eerste plaats wijken de gebruikte disselbijlen af van het type dat in Talheim destijds gebruikelijk was, wat erop wijst dat overvallers van ver komen, waarschijnlijk uit de omgeving van Stuttgart. Een tweede aanwijzing is dat het mtDNA van de vrouwen duidelijk maakt dat die van elders zijn gekomen om in Talheim een partner te vinden. In de derde plaats is bekend dat zulke vroege landbouwers regelmatig met misoogsten te maken hebben gekregen. Daarop wijzen ook de gezondheidsindicatoren van de aangetroffen lichamen. Hoewel het laatste woord er nog niet over gezegd is zijn er twee scenario's mogelijk. Mogelijk gaat het om het roven van graanvoorraden en vee en is het dus een uiting van de strijd om het schaarse bezit in een stressvolle periode. Daar is tegen in te brengen dat de afstand tussen Stuttgart en Talheim ongeveer 50 kilometer bedraagt. Dat betekent dat de overvallers diverse andere nederzettingen moeten hebben overgeslagen die veel dichterbij liggen. Een alternatief is dan ook waarschijnlijker: bloedwraak. Mogelijk zijn de vrouwen ooit vrijwillig meegegaan als een soort van Sabijnse Maagden, maar zonder toestemming van hun eigen familieleden. Die hebben een gewelddadige actie wraakactie voorbereid met 34 nietsontziende moorden tot gevolg. ◀

► Reconstructie van het hoofd van de ruim 60-jarige man die met een bijl op zijn achterhoofd is geslagen. Deze reconstructie werd in 2008 getoond tijdens de eerste tentoonstelling die toen in het Städtische Museum van Heilbronn (D) over de Talheimmoorden plaatsvond. (FOTO: JOHAN HENDRIKS)

**JOHAN
HENDRIKS**

(1954) werkte als docent geschiedenis aan de lerarenopleiding in Tilburg, als stadsarcheoloog van Dordrecht en als hoofd cultureel erfgoed van Breda. Sinds 2011 verzorgt hij cursussen op het snijvlak van archeologie, geschiedenis en kunstgeschiedenis voor Hovo.

► De schijnwerper op het toonbeeld van een goede heerser

Keizer Marcus Aurelius in Trier

Het leven van de Romeinse keizer Marcus Aurelius (121–180 n. Chr.) zit vol tegenstrijdigheden. Gedurende vele jaren was hij kandidaat-troonopvolger in overwegend vredige omstandigheden, maar zijn regeertijd als keizer werd gekenmerkt door veldtochten en hevige oorlogen. Vandaag de dag is hij echter vooral bekend als een keizer-filosoof wiens handelingen worden gekenmerkt door plichtsbesef en onzelfzuchtigheid, het toonbeeld van een goede heerser. Vooral zijn liefde voor de filosofie en zijn 'Meditaties' maken hem tot een uitzonderlijk fenomeen van de oudheid. Tot 23 november 2025 staat hij centraal in tentoonstellingen in de stad Trier, die in zijn tijd als **Augusta Treverorum** een eerste bloeiperiode beleefde. In deze special schetsen we een beeld van deze persoon en zijn omgeving in drie etappes: wie was hij, hoe wordt hij in die tentoonstellingen belicht en wat herinnert in het hedendaagse Trier nog aan de tijd van de Romeinen?

MARCUS AURELIUS IN TRIER

▲ Het iconische monument van (Romeins) Trier: de Porta Nigra, de noordelijke poort van de door de Romeinen gebouwde stadsmuur.

◀ Provinciaal-Romeins archeoloog dr Marcus Reuter, tevens directeur van het Rheinisches Landesmuseum in Trier en samensteller van de huidige tentoonstelling over Marcus Aurelius in dat museum.

◀ Portret van Marcus Aurelius als veldheer, een van de weinige bronzen beelden die van de keizer bewaard zijn gebleven. Dunaszekcső, Hongarije, 160-170 n.Chr., collectie Janus Pannonius Múzeum, Pécs.

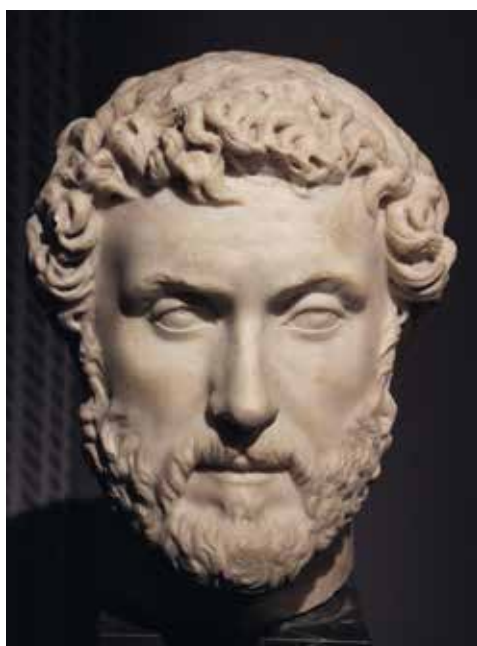
Wie was Marcus Aurelius?

Kroonprins

Marcus Aurelius werd in 121 in Rome, het centrum van de toenmalige wereld, geboren. 'In die periode maakte het Romeinse Rijk een bloeitijd, tevens een relatief vreedzame periode door, ook wel de Gouden Eeuw van Rome genoemd', aldus provinciaal-Romeinse archeoloog dr Marcus Reuter,

tevens directeur van het *Rheinisches Landesmuseum* in Trier en samensteller van de huidige tentoonstelling over Marcus Aurelius in dat museum. 'Het was ook de tijd van de Adoptiekeizers, de periode tussen 96 en 180 waarin, bij gebrek aan eigen nakomelingen, vijf keizers achter elkaar een of twee opvolgers als zonen adopteerden. Keizer Hadrianus leerde Marcus uit de Romeinse hogere klasse al vroeg kennen en was onder de indruk van hem. Hadrianus bepaalde in 138, korte tijd voor zijn dood, dat de toen 17-jarige jongeman geadopteerd moest worden door zijn uiteindelijke opvolger, Antoninus Pius. Ook de negen jaar jongere Lucius Verus, zoon van Hadrianus' eerder beoogde maar vroegtijdig overleden opvolger Aelius, werd daarbij geadopteerd. In 139 verwierf Marcus Aurelius de titel Caesar, een kroonprins-titel die overigens nooit aan zijn adoptiefbroer Lucius werd verleend. Het zou echter nog bijna 23 jaar duren voordat Marcus keizer werd. Daardoor kon hij zich goed op het keizerschap voorbereiden. Maar daardoor is hij ook de keizer die de langstzittende kroonprins was van alle Romeinse keizers, een soort Prins Charles *avant la lettre* dus', lacht Reuter. Overigens besteedde Marcus Aurelius in zijn jeugd en ook later gedurende (de voorbereiding van) zijn keizerschap veel tijd aan de filosofiestudie. Hij was een aanhanger van het stoïcisme (zie hierna). In 145 huwt de dan 24-jarige Marcus Aurelius de 15-jarige Faustina de Jongere, de dochter van zijn adoptiefvader. Zij kregen 13 kinderen, van wie meer dan de helft gedurende de kinderjaren stierf. Van hun zoons overleefde slechts één zijn kinderjaren: Commodus, de latere keizer en opvolger van Marcus Aurelius. Na de dood van keizer Antoninus Pius op 7 maart 161 benoemt de Senaat naar verwachting de dan 39-jarige Marcus Aurelius tot diens opvolger. Als eerste keizerlijke daad weet hij de Senaat ervan te overtuigen om, conform het testament van Hadrianus, de keizerlijke macht te delen met Lucius Verus. 'Ondanks het feit dat dit alles heel goed past bij de nobele inborst van Marcus Aurelius is het een verre van goede beslissing, zeker in het licht van de roerige twee decennia die nu zouden komen', lezen we in het boek *'Augusti. Keizers van het Romeinse Rijk'* van Johan Hendriks. 'Marcus Aurelius is de fijnzinnige filosoof zonder

militaire kwaliteiten en Lucius Verus is een losbol zonder militaire én zonder bestuurlijke kwaliteiten' (*Augusti*, pag. 122).

Keizer(s)

Beide keizers moeten meteen stevig aan de bak. Het beleid van hun voorganger Antoninus Pius op het gebied van de zorg voor steden, provincies, infrastructuur, financiën, rechtspraak en dergelijke wordt voortvarend voortgezet. 'Maar ook allerlei veranderingen in de wereld rondom hen vragen toenemende aandacht', signaleert Marcus Reuter. Allereerst zijn dat onlusten in oosterse provincies en vooral oorlogen tegen Parthen (161-166) en Germanen (omstreeks 166-180). Lucius Verus verblijft daarvoor aanvankelijk merendeels in de oostelijke provincies, terwijl Marcus Aurelius zich in eerste instantie in Rome met de binnenlandse zaken bezighoudt. 'Naast opstanden en oorlogen worden de duo-keizers ook nog geconfronteerd met onder meer hongersnoden, epidemieën, overstromingen en financieel-economische problemen. Het leger blijkt door een groeiend tekort aan soldaten – vooral veroorzaakt door verliezen in gevechten en epidemieën – in toenemende mate ontoereikend te zijn. Om dat op te vangen voert Marcus Aurelius een nieuwe dienstplicht in en breidt hij in 165 het leger in Italië uit met twee nieuwe legioenen. Dat laatste wellicht mede met het oog op verwachte aankomende gevechten in het Donaugebied. Ook bereidt hij versterkingen van steden voor onder meer door de bouw van stadsmuren'. De Porta Nigra, de iconische stadspoort in Trier, dateert

◀ Keizer Antoninus Pius (keizer van 138-161). Portret uit Italië (plaats onbekend) rond 160 n.Chr., collectie Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

▲ Marcus Aurelius als (17-jarige) kroonprins, marmer, ca. 140 n.Chr., Rome. Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, collectie Musei Capitolini, Rome.

► Buste van Lucius Verus als kroonprins, marmer, rond 154 n.Chr., Rome, collectie Musei Vaticani, Città del Vaticano.

► (linksboven rechterpagina) Portret van keizerin Faustina de Jongere (Minor), marmer, 2e helft 2e eeuw n.Chr., omgeving Tivoli, Italië, collectie Musée du Louvre, Département AGER, Parijs.

▼ Het Romeinse Rijk rond 117 n.Chr. Kaart in tentoonstelling Marc Aurel in Rheinisches Landesmuseum Trier.

ook uit de regeerperiode van Marcus Aurelius. De keizer zal volgens Marcus Reuter ongetwijfeld ook betrokken zijn geweest bij deze versterkingen van Trier, waarbij de stad ommuurd werd en naast de Porta Nigra nog drie andere stadspoorten kreeg. 'Maar er zijn tot dusver geen aanwijzingen gevonden die bevestigen dat hij ooit in Trier is geweest'. Als Germaanse stammen de Alpen overtrekken en de noordelijke provincies binnentrekken komen beide keizers vanuit meerdere hoofdkwartieren langs de Donau (waaronder Carnuntum bij het huidige Wenen) in actie om ze terug te dringen. Op de terugweg naar Rome in 169 wordt Lucius Verus ziek en sterft. Korte tijd later breken er opnieuw oorlogen in de Germaanse grensgebieden uit en wordt Marcus Aurelius genoodzaakt meerdere

malen weer naar deze gebieden af te reizen, deels vergezeld van zijn zoon Commodus. Daardoor zou hij ook in de volgende jaren die hem tot zijn overlijden resteerden nauwelijks nog lange tijd in Rome doorbrengen. Maar voor zijn veldtochten in Germanië ontvangt hij in 172 samen met zijn zoon Commodus nog de titel Germanicus. En tijdens zijn verblijf in die gebieden schrijft hij zijn beroemde filosofische werk *Ta eis heauton* (zie hierna). In 177 verheft Marcus Aurelius zijn zoon Commodus tot Augustus, waarmee de keizerlijke macht weer gedeeld wordt. Dat duurt nog tot 17 maart 180, de dag waarop Marcus Aurelius, op 58-jarige leeftijd, uitgeput door jaren van oorlog, bij Sirmium (Sremska Mitrovica) een natuurlijke dood sterft. Hij breekt met de traditie van de adoptiekeizers

▲ Portret van Commodus als troonopvolger, marmer, 2e helft 2e eeuw n.Chr., Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, collectie Musei Capitolini, Rome.

► Gouden munt (aureus) met de afbeelding van de duo-keizers om de eendracht van de samenwerking (concordia) tussen beide te beklemtonen. Goud, 161 n.Chr. vindplaats onbekend, collectie GDKE Rheinisches Landesmuseum Trier.

▼ Portretten van de duo-keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus in de tentoonstelling Marc Aurel in Rheinisches Landesmuseum Trier. Links: Marcus Aurelius als keizer, marmer, omstreeks 170 n.Chr., vindplaats onbekend, collectie Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, München, Inv. GL 569. Rechts: Lucius Verus als keizer, marmer, 160-170 n.Chr., vindplaats onbekend, collectie Hessen Kassel Heritage, Kassel. (FOTO: GDKE, RHEINISCHES LANDESMUSEUM TRIER, TH. ZÜHMER)

sinds Nerva om een capabele adoptiefzoon als opvolger te benoemen. Niettemin volgt zijn 18-jarige zoon Commodus hem op en behoudt daarbij de volledige macht als keizer. Commodus richt rond 193 ter ere van zijn overleden vader en voorganger een antieke triomfzuil op het Marsveld in Rome op. De zuil staat nog steeds op zijn oorspronkelijke plaats op de Piazza Colonna aldaar en toont tientallen taferelen van Marcus Aurelius' veldtochten.

Filosoof

Marcus Aurelius had dus een bijzondere belangstelling voor filosofie en hij was aanhanger van het stoïcisme, een filosofie die zijn oorsprong vindt in het oude Griekenland en Rome. Het leert mensen innerlijke rust en gemoedsrust te vinden door zich te richten op wat ze kunnen beheersen (hun eigen gedachten en handelingen) en te accepteren wat ze niet kunnen beheersen (externe gebeurtenissen, meningen van anderen, enz.). Stoïcisme moedigt mensen aan om deugdzaam te leven, rationeel te denken, en veerkracht te ontwikkelen tegen tegenslagen. Van Marcus Aurelius zijn geschriften overgeleverd, namelijk correspondentie met zijn leermeester Fronto en persoonlijke notities, gepubliceerd in het werk *'Meditaties'* (ook wel *'Overpeinzingen'* genaamd). Terwijl hij in de jaren 170-180 op veldtocht was, schreef Marcus Aurelius zijn Meditaties als een manier om tot zelfkennis te komen en een middel tot zelfverbetering. Hij schreef dit werk in het Grieks, in die tijd de taal van de filosofie. In het Grieks luidt de titel van dit werk *'Ta eis* ►►

▲ Het originele ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius in de glazen binnenhal van het Palazzo dei Conservatori van het Musei Capitolini, het beste bewaard gebleven voorbeeld van een bronzen ruitersstandbeeld uit de oudheid. Het stond oorspronkelijk in het centrum van het Piazza del Camidoglio, maar is daar in 1997 door een kopie vervangen.

► Detail van de Zuil van Marcus Aurelius uit de 2e eeuw n.Chr. De zuil staat nog steeds op zijn oorspronkelijke plaats op de Piazza Colonna in Rome, recht tegenover het Palazzo Chigi, sinds 1961 zetel van de Italiaanse regering. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

▼ Waarom wordt Marcus Aurelius als een goede keizer beschouwd? Dat wordt op deze wand in de tentoonstellingszaal van het Rheinisches Landesmuseum nog eens samengevat.

heauton', wat zo iets als *Aan zichzelf* betekent. Marcus Aurelius had een logische geest en zijn aantekeningen zijn een weergave van zijn stoïcijnse filosofie en spiritualiteit. 'Ze zijn een soort van oefeningen van de keizer voor een leven naar de ideeën van de Stoa en waren wellicht niet bestemd voor publicatie. Het is ook niet bekend wat er na zijn dood met zijn Meditaties is gebeurd', aldus Marcus Reuter. De tekst is vermoedelijk in het oosten van het Romeinse Rijk bewaard gebleven en kreeg daar ook weinig aandacht. In 1559 verschijnt voor het eerst een Latijnse vertaling hiervan en vervolgens werd de tekst in verschillende talen uitgebracht. Meditaties wordt tot op de huidige dag nog steeds gezien als een literair monument voor een bestuur van dienstbaarheid en plichtsbeachting. Het boek is door de eeuwen heen een favoriet geweest van vele personen onder wie auteurs, wetenschappers en staatslieden zoals Voltaire, Edward Gibbon, John Stuart Mill, Jacob Burckhardt, Friedrich Nietzsche, Bertrand Russell, Albert Schweitzer, Helmut Schmidt, Joseph Brodsky en Bill Clinton. ◀

Tentoonstellingen Marcus Aurelius in Trier

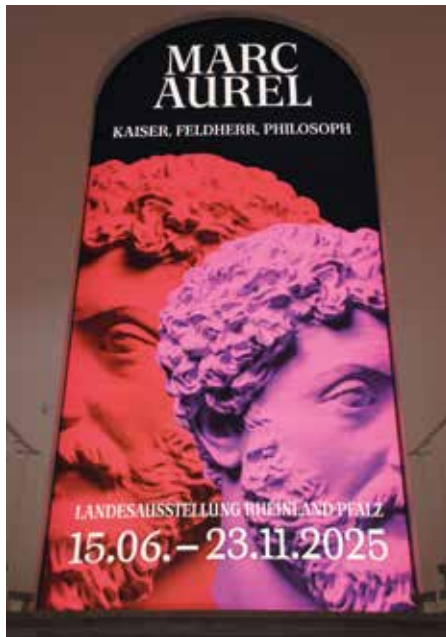
Na spraakmakende en boeiende tentoonstellingen over Constantijn de Grote (in 2007), Nero (in 2016) en Ondergang van het Romeinse Rijk (in 2022) vinden in de Rijnlandse, vroegere Romeinse keizerlijke residentiestad Trier dit jaar opnieuw imposante tentoonstellingen plaats gewijd aan een Romeins onderwerp. Dit keer is het de beurt aan keizer, veldheer en filosoof Marcus Aurelius, die in twee grote tentoonstellingen, in het *Rheinisches Landesmuseum Trier* respectievelijk in het *Stadtmuseum Simeonstift* (naast de Porta Nigra), tot 23 november 2025 belicht wordt mede aan

▲ Impresie van de eerste zaal in de Marc Aurel-tentoonstelling in Rheinisches Landesmuseum Trier. (FOTO: GDKE, RHEINISCHES LANDESMUSEUM TRIER, FOTO: TH. ZÜHMER)

de hand van internationale en nationale topstukken van gerenommeerde bruikleengevers uit heel Europa.

Beide musea belichten de persoon, zijn tijdperk en zijn invloed op het ideaalbeeld van goede heerschappij vanuit verschillende invalshoeken. Het Landesmuseum laat een expositie zien waarin de biografie van de keizer en zijn tijd centraal staan. De tentoonstelling in het Stadtmuseum gaat in op de vraag hoe de artistieke interpretatie van een goede machthebber zich in de tijd sedert Marcus Aurelius gewijzigd heeft.

Naast deze beide tentoonstellingen is er in de *Schatzkammer* van de Wetenschappelijke Bibliotheek van de stad Trier aan de Weberbach ook tot 23 november nog een speciale ►►

kleine tentoonstelling te zien over slechte heerschappij die uiteindelijk tot oorlog kan leiden.

Keizer, veldheer, filosoof

Het Rheinisches Landesmuseum biedt een tijdreis aan in het Romeinse Rijk van de 2^e eeuw n.Chr. en gaat daarbij in op mogelijke verklaringen voor de fascinatie voor keizer Marcus Aurelius. Wat maakte hem tot keizer, waarom gaat hij nu door voor een goed bestuurder? Deze archeologische expo presenteert dat via een chronologische reis langs de belangrijkste punten uit zijn rijkgeschakeerde leven en neemt daarbij tevens de politiek-maatschappelijke omstandigheden uit zijn levensperiode in aanmerking. Deze reis wordt geïllustreerd met ware topstukken uit talrijke Europese musea, waaronder prachtige beelden en andere interessante historische en archeologische voorwerpen, in een pakkend vormgegeven entourage die we van het Landesmuseum gewend zijn. Daarbij wordt een gedurfd uitstapje naar de filosofie van de Stoa en zijn nog steeds actuele Meditaties niet geschuwd, al viel het niet mee om alle facetten van die denkwereld in zo'n prachtige expowereld vol topstukken goed te doorgronden.

'Marc Aurel. Kaiser, Feldherr, Philosoph', tot 23 november 2025 in Rheinisches Landesmuseum Trier, Weimarer Allee 1, 54290 Trier, www.marc-aurel-trier.de; www.zentrum-der-antike.de/rheinisches-landesmuseum

Goede heerschappij

Tot in het heden gaat Marcus Aurelius, als filosoof op een keizerstroon, dus door voor een voorbeeld van een goed heerser. Aan de hand van topstukken uit Europese musea probeert het Stadtmuseum Simeonstift in zijn tentoonstelling te laten zien welke veranderingen waar te nemen zijn in de wijze waarop dit politieke idee van goede heerschappij wordt weerspiegeld in de kunst, vanaf de oudheid tot in het heden. In dit artistieke spectrum, dat zich in de tentoonstelling uitstrekt van antieke

▲ Impressie van een zaal in de Marc Aurel-tentoonstelling in Rheinisches Landesmuseum Trier. (FOTO: GDKE, RHEINISCHES LANDESMUSEUM TRIER, FOTO: TH. ZÜHMER)

◀ Openingsfoto van de Marc Aurel-tentoonstelling in Rheinisches Landesmuseum Trier.

▼ Hans Vredeman de Vries (1527-1609), *Iustitia et Iniustitia*, 1594-1595, collectie Historisch Museum van de stad Gdansk, Polen. (FOTO: STADTMUSEUM SIMEONSTIFT TRIER, JULIAN LANGNER)

► Reconstructie van een Romeins belegeringswapen, de scorpio, in de tentoonstelling 'Schlechte Herrschaft - Krieg!' in de Schatzkamer van de Wissenschaftliche Bibliothek in het Stadsarchief van Trier.

► Vredesverdrag van de stad Metz met de stad Trier op wens van de aartsbisschop Balduin van Luxemburg uit 1328, collectie Stadsarchief Trier.

▼► Folium Treverense, fragment met passages uit Meditaties, 15e eeuw, perkament, Bistumsarchiv Trier, Sign. Abt. 95,1 Nr. 23, in de tentoonstelling Marc Aurel, Was ist gute Herrschaft? in Stadtmuseum Simeonstift Trier. In 1978 werd in het domineesarchief van het Moezeldorp Löffel die perkamentblad met Griekse tekst ontdekt. Het bleek een handschrift te zijn met passages uit de meditaties van Marcus Aurelius uit de 15e eeuw, waarschijnlijk een voorlopige versie voor de eerste Latijnse uitgave.

▼ Wilhelm Xylander (1532-1576) (Hrsg.), *M. Antonini imperatoris Romani et philosophi de se ipso seu vita sua libri XII*, Zürich 1558-1559. Eerste Latijnse vertaling van *Meditaties* van Marcus Aurelius. Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, Sign. HB 97. Gefotografeerd in de tentoonstelling Marc Aurel, Was ist gute Herrschaft? in Stadtmuseum Simeonstift Trier.

afbeeldingen van de filosoof-keizer tot hedendaagse artistieke reflecties, spelen vragen rondom de politieke legitimiteit, zoals wanneer is een heerschappij goed en rechtvaardig, en op welke wijze krijgt dat gestalte in de kunst? Daarbij passeren talrijke markante historische en artistieke voorwerpen de revue, waaronder een in 1978 ontdekt 15e-eeuws perkament met passages uit de oudst bekende Griekse tekst van *Meditaties*. Maar vooral schilderingen, illustraties uit boeken alsmede foto's met afbeeldingen van goede en slechte

heersers, politieke acties voor of tegen heersers, karikaturen en spotprenten.

'Marc Aurel, Was ist gute Herrschaft?', tot 23 november 2025 in Stadtmuseum Simeonstift Trier, Simeonstrasse 60, 54290 Trier, www.marc-aurel-trier.de; <https://museum-trier.de/>

Slechte heerschappij

In samenwerking met de afdeling Oude Geschiedenis van de Universiteit Trier toont de expo in de Schatzkammer van de Wetenschappelijke Stadsbibliotheek replica's van Romeinse veldkanonnen uit de 1e eeuw v.Chr., evenals archeologische vondsten die inzicht geven in hoe Romeinse troepen op het slagveld heersten. Ook de historische connectie tussen (slechte) heerschappij en tirannie, macht, geweld en oorlog wordt daarin belicht. Middeleeuwse manuscripten, historische prenten en zeldzame archiefstukken uit de collecties van de Wetenschappelijke Bibliotheek en het Stadsarchief bieden verdere inzichten in het onderwerp. Een tentoonstelling van het kaliber: klein maar fijn en beslist intrigerend, zeker als je daarbij nog originele archiefstukken kunt bewonderen. Een waardevolle aanvulling op de beide grote expo's.

'Schlechte Herrschaft - Krieg!', tot 23 november 2025 in Wissenschaftliche Bibliothek der Stadt Trier, Stadtarchiv, Schatzkammer, Weberbach 25, 54290 Trier, www.stadtbibliothek-weberbach.de/schatzkammer/ ◀

Romeins Trier

De huidige stad Trier aan de Moezel of Mosel gaat door voor een van de belangrijkste Romeinse metropolen ten noorden van de Alpen. Met uitgestrekte grafvelden, kleine nederzettingen en heilige plaatsen in de omgeving omvatte de Romeinse stad een gebied van bijna 400 hectaren. Een gebied dat tot op heden ook nog steeds een groot onderzoeksgebied vormt waardoor het unieke kijkjes biedt in het leven van een antieke stad. In bijna geen enkele andere stad ten noorden van de Alpen is zoveel Romeins

erfgoed bewaard gebleven als in deze stad. Sommige historische sporen zijn zelfs ouder dan de periode waarin de keizer die in deze special centraal staat leefde (121-180 n.Chr.).

Als we een inscriptie op het 'Rote Haus' aan de Grote Markt van de stad moeten geloven bestond Trier al dertienhonderd jaar vóór Rome ('*Ante Romam Treveris Stetit Annis Mille Trecentis*'). In ieder geval waren er in het dal van de Moezel al ver vóór Christus nederzettingen van de Trevi (of Treveri), in het Nederlands meestal bekend als Trevieren, een Germaans-Keltische stam die bekend is uit de

▲ Reconstructie van Romeins Trier eind 2e eeuw n.Chr. op een informatiebord bij de Barbarathermen. Links op deze reconstructie de Romeinse brug over de Moezel en deze Barbarathermen. Uiterst rechts het amfitheater. De Porta Nigra bevindt zich aan de bovenzijde. Reconstructie: General-direction Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz, Diessenbacher Informationsmedien.

▲ Reconstructie Romeins Trier 2e eeuw n.Chr. op een bord in het Rheinisches Landesmuseum Trier.

◀ ◀ ◀ en ▶ ▶ ▶ Impressie van de huidige opgraving aan de Ostallee 19-27 vlakbij het centraal station. Inmiddels zijn daar vier sokkels van een nog niet eerder aangetroffen Romeins aquaduct aan het licht gekomen, alsmede resten van bebouwing en voorwerpen uit de Romeinse tijd.

geschriften van Julius Caesar. Bij zijn verovering van Gallië vanaf 58 v.Chr. kwam het gebied tussen Rijn en Maas onder Romeins bestuur. Omstreeks 16 v.Chr. stichtte de Romeinse keizer Augustus in de buurt van het Keltische stamheiligdom Treviren de nederzetting *Augusta Treverorum*, die een belangrijk centrum werd in de provincie *Germania superior*. Deze nederzetting werd daarbij volgens de Romeinse infrastructuur gebouwd en later ook verfraaid. Het centrale stadsgebied van ca. 285 hectaren werd ingericht volgens een rechthoekig stratsensysteem dat door een noord-zuid en west-oost as werd bepaald. In de 2e eeuw werd ze omgeven van een muur van 6,5 km lengte met stadspoorten (waarvan de Porta

Nigra dus thans nog resteert). Aan het eind van de 3e eeuw verhief keizer Diocletianus de stad, die inmiddels Treveris werd genoemd, tot Romeinse keizerlijke residentie. De stad werd een van de voornaamste steden van het West-Romeinse Rijk en kreeg de bijnaam '*Roma Secunda*', het tweede Rome. Eveneens aan het eind van de 3e eeuw ontwikkelde zich hier een centrum van het vroege christendom. Onder de heerschappij van keizer Constantijn begin 4e eeuw groeide dit christelijke centrum verder uit en kreeg het met een bisschopszetel bovenregionale betekenis en verscheidene kerken, abdijen en kloosters. In de 5e eeuw werd Trier door de Franken veroverd en breken de Middeleeuwen aan, waarin Romeinse bouwresten

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN ANDERE BRONNEN:

- *Marc Aurel. Kaiser, Feldherr, Philosoph*, Begleitband zur Landesausstellung im Rheinischen Landesmuseum Trier, Herausgegeben von der Generaldirektion Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz, Direktion Rheinisches Landesmuseum Trier, Theiss in der Verlag Herder GmbH, Freiburg 2025
- *Marc Aurel. Was ist Gute Herrschaft?*, Begleitbände in dt. und engl. zur Ausstellung im Stadtmuseum Simeonstift Trier, Herausgegeben vom Stadtmuseum Simeonstift Trier, Direktion Rheinisches Landesmuseum Trier, Trier 2025
- Johan Hendriks, *Augusti – niet altijd zo verheven. Keizers van het Romeinse Rijk*, Uitgeverij Fagus, IJzerlo, 2023
- Klaus-Peter Goethert & Winfried Weber, *Römerbauten in Trier*, Führungsheft 20, Verlag Schnell & Steiner, Regensburg 2010
- *Trier – römische Metropole in der Provinz*, *Archäologie in Deutschland* AiD 03 2024, Juni-Juli
- Anton van Hooff, *Marcus Aurelius. De keizer-filosof*, Uitgeverij Ambo, Amsterdam 2012
- Wikipedia
- www.trier-info.de/

verder worden vernietigd of geïncorporeerd in nieuwe bouwwerken.

Vandaag de dag zijn in en rond Trier van dit Romeinse erfgoed nog diverse interessante restanten te zien, waarvan we hierna een aantal van de belangrijkste bespreken. Op voorhand

zij daarbij allereerst aantekend dat in het eerder genoemde Rheinisches Landesmuseum niet alleen tijdelijke tentoonstellingen kunnen worden bezocht – waaronder die over Marcus Aurelius –, maar het museum beschikt ook over een uitstekende Romeinse afdeling vol met topvondsten zoals gouden munten, mozaïeken, grafmonumenten en vroeg-christelijke epigrafen. En we moeten niet vergeten dat in deze stad het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uiteraard voortdurend voortgaat.

Indachtig de stelregel ‘wie in Trier graaft, vindt altijd iets’ mogen we derhalve met zekerheid in de toekomst nog meer interessante vondsten verwachten. Tijdens mijn recente bezoek aan de stad zag ik daarvan opnieuw een mooi voorbeeld bij een opgraving aan de Ostallee 19-27 vlakbij het centraal station. Die opgraving gaat vooraf aan daar geplande nieuwbouw van woningen en kantoren en wordt uitgevoerd door archeologen en andere medewerkers van de Directie Landesarchäologie Rheinland Pfalz en de Universiteit van Trier. Inmiddels zijn daar vier sokkels van een nog niet eerder aangetroffen Romeins aquaduct aan het licht gekomen, alsmede resten van bebouwing en voorwerpen uit de Romeinse tijd. In profielen zijn ook geologische en historische bewoningslagen af te lezen. Deze opgraving gaat nog tot in oktober 2025 verder. ◀

ROMEINS ERFGOED IN EN ROND TRIER

Porta Nigra (1)

We beginnen met *het* iconische monument van Trier: de Porta Nigra, de noordelijke poort van de door de Romeinen gebouwde stadsmuur. Hij is de enige van de vijf Romeinse stadspoorten die de afbreuk van de stadsmuur in de Middeleeuwen heeft overleefd doordat de Griekse monnik Simeon van Syracuse er rond 1030 zijn intrek in nam. Als kluizenaar leefde hij in een cel in de oostelijke

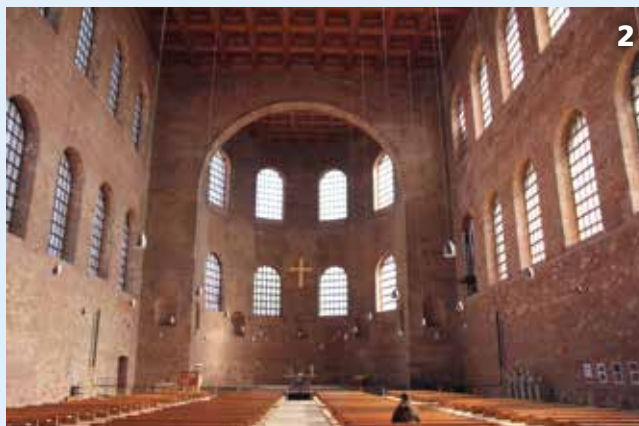
toren. In die 11^e eeuw werd de poort vervolgens tot abdijkerk ter ere van de heilige Simeon omgebouwd. Afgelopen jaren werd overigens nog op basis van dendrochronologisch onderzoek van een funderingspijler van de muur vlakbij de poort bevestigd dat deze uit 170 n.Chr. dateert, dus ten tijde van keizer Marcus Aurelius (aldus Andreas Rzepecki, hoofd dendrochronologisch onderzoekslaboratorium bij

het Rheinisches Landesmuseum, in een persgesprek vorig jaar). De poort bestond oorspronkelijk uit twee torens die elk vier verdiepingen telde met op de onderste verdieping in het midden een binnenplaats. De bovenste verdieping van de oostelijke toren werd pas na de Romeinse tijd gebouwd. De beide torens hebben tussen de tweede en derde verdieping verbindingsgangen. Bij de ombouw tot kerk werd de onderste verdieping op de begane grond dichtgemaakt en de eerste en tweede verdieping als dubbelkerk ingericht: een lekenkerk op de eerste

verdieping (met een grote brede trap aan de stadskant) en een kerk uitsluitend voor ordeleden op de tweede verdieping. Het geheel werd voltooid met een kapel en een klokkentoren bovenop de westelijke toren en een romaans koor met apsis aan de oostelijke toren. Napoleon gaf in 1804 opdracht om zoveel mogelijk niet-Romeinse delen van dit bouwwerk te af te breken. En zo kunnen we vandaag de dag nog het imposante exterieur en interieur van de Romeinse poort bewonderen, met het begin 12^e eeuw toegevoegde romaanse oostelijke koor met apsis.

Konstantin-Basilika (2)

Dit enorme uit Romeinse baksteen opgetrokken gebouw, bekend als de Basilica van Constantijn of Aula Palatina, was ooit de ontvangsthal (aula) van het paleis van Romeinse keizers in Trier van eind 3e tot eind 4e eeuw. Bij opgravingen in 1982/83 werden delen hiervan onder dit huidige bouwwerk blootgelegd (nu nog te bezichtigen). Tijdens de regering van Constantius (293-306) begonnen de bouwwerkzaamheden, Constantijn de Grote 306-337) bouwde hieraan verder en onder Gratianus (367-383)

werd de bouw voltooid. De hoogte moet ongeveer 33 meter zijn geweest. Het binnenwerk was met marmer verfraaid. Later werd het een versterkte Frankische burcht, daarna nog onderdeel van het paleis van de aartsbisschoppen van Trier en thans fungeert het als kerkgebouw van de Evangelisch-Lutherse gemeente. Na de Tweede Wereldoorlog werd het bij een bombardement zwaar beschadigde bouwwerk gerestaureerd. De Basilica van Constantijn geldt als de grootste, intact gebleven overdekte ruimte uit de Romeinse oudheid.

Dom St. Peter en andere kerken (3)

Deze Dom is de kathedraal van Trier en de oudste bisschopskerk van Duitsland. De Dom en de aangrenzende Liebfrauenkirche gaan in de kern terug op de Romeinse basilica die vanaf 326 werd gebouwd door de Romeinse keizer Constantijn de Grote. Waarschijnlijk verreezen de bouwwerken op de plaats van het paleis van keizerin Helena, de moeder van Constantijn. Sinds archeologische opgravingen in 1992-1995 gaat men ervan uit, dat er hier sprake was van een ingewikkeld groots gebouwencomplex met meerdere basilieken

(waarschijnlijk vier) die met elkaar verbonden waren door zalen en gangen. In de tweede helft van de 4e eeuw werd het noordoostelijke deel van de oorspronkelijke kerk afgebroken en verrees op de plaats van de huidige Dom een vierkant gebouw met een 45 m hoge vieringtoren en hoge granietszuilen. Aan de buitenzijde van de Dom is het Romeinse metselwerk van de oorspronkelijke 4e-eeuwse basilica nog goed zichtbaar. Het nabijgelegen Museum toont vondsten uit de laatantieke periode, waaronder een plafondschildering van een paleis onder de Dom uit de tijd van keizer Constantijn.

Ook in de ondergrond van recentere kerken in Trier zijn sporen uit de Romeinse tijd aanwezig of bij nader onderzoek aangetroffen. Zo beschikt de barokkerk St. Paulin (1734-1757) in het (zuid)oosten van de stad, even buiten de Porta Nigra, over een crypte met sarcophagen van bisschoppen uit de Romeinse tijd en zijn in de sacristie resten van de muren van een kerk uit 398 te zien. Vlakbij bevindt zich de vroegere abdijkerk St. Maximin uit 1684, thans een multifunctionele hal, waarin 4e-eeuwse muurfundamenten te zien zijn en waar je ook aan een ondergrondse rondleiding kunt deelnemen over

een deel van een Romeinse begraafplaats met bijna 300 sarcophagen en langs graven van drie bisschoppen uit de vroege Middeleeuwen. Verder westwaarts buiten de binnenstad ligt de 10e-12e-eeuwse St. Matthiaskerk waarin niet alleen het graf van de apostel Matthias te bezoeken valt, maar ook fundamente van een kerk die op een Romeinse begraafplaats werd gebouwd alsmede sporen van de eerste christelijke graven en sarcophagen van de eerste bisschoppen van Trier.

Kaiserthermen (4)

Met de bouw van de Keizerthermen werd rond 300

4

n.Chr. onder keizer Constantius Chlorus begonnen. Het grote complex, met een oppervlakte van 250 x 145 meter, moest voorzien in drie lagen: op de onderste laag de stookplaatsen voor het vuur om de warmwaterbaden te verwarmen. Ook de tweede laag was bedoeld voor het warm houden van warmwaterbaden, maar ook voor de vloerverwarming. Deze onderste twee lagen zijn het best bewaard gebleven. Op de bovenste laag moesten de warm-, koud- en lauwwaterbaden, zwembaden, massageruimtes, zweetruimtes en kleedruimtes komen, alles versierd met mozaïeken, beschilderingen,

en beeldhouwwerken. Onder keizer Constantijn werden de werken aan deze thermen aanvankelijk voortgezet, maar na 316 werd daarmee gestopt toen de keizer Trier verliet en naar Byzantium vertrok. Daardoor werden de gebouwde ruimten nooit gebruikt voor het oorspronkelijke doel en veranderde de voltooide ruwbouw al gauw in een bouwruïne. Keizer Valentinianus I besloot na 360 het complex voor de Trierse bevolking te voltooien, maar in een kleinere versie dan oorspronkelijk gepland was en waarbij de koud- en lauwwaterbaden werden verwijderd. Hier werd een hal van gemaakt, bedoeld

5

voor ontvangsten en parades. In de Middeleeuwen deden bouwrestanten van deze thermen dienst als deel van de stadsmuur. Vandaag de dag kunnen resten van de ruwbouw worden bezocht inclusief ondergrondse lange keldergangen en ruimten.

Barbarathermen (5)

Vlakbij de oever van de Moezel zijn funderingen en delen van muren te zien van de Barbarathermen, genaamd naar (de patroonheilige van) een inmiddels verdwenen middeleeuwse voorstad van Trier, Sint-Barbara. Dit was ooit het grootste Romeinse thermencomplex ten noorden van de Alpen, met een

noord-zuid-as van 240 m en een breedte van 172 m. Op de noord-zuid-as bevonden zich naast elkaar de drie bij Romeinse thermen gebruikelijke koud-, lauwwarm en warmwaterbaden, met daarnaast zweet- en massageruimten. Alle ruimten hadden gewelfde plafonds en waren rijk voorzien van zuilen, marmer en kleurrijke muurschilderingen, blijkens talrijke opgravingsvondsten. Het gedeelte dat thans van het complex te zien is, omvat ongeveer een kwart tot eenderde van de totale oppervlakte. De thermen werden gebouwd in de tweede helft van de 2^e eeuw, overleefden invallen door

4

5

6

6

7

Germaanse stammen in de 3^e eeuw en werden pas bij de vernielingen van Trier begin 5e eeuw buiten gebruik gesteld. Uit die periode dateren de eerste verbouwingen van vervallen restanten tot woningen. Later diende de locatie deels ook als steengroeve, maar er stond eveneens een woontoren en in de Merovingische periode waarschijnlijk ook een kapel of kerk. In de Middeleeuwen werden thermen-muurdelen verwerkt in stadsverdedigingswerken.

Thermen am Viehmarkt (6)

Deze thermen, ook wel Forumthermen genoemd, zijn de kleinste maar ook de

oudste van de drie Romeinse thermen die in Trier zijn gevonden. Ze werden tussen 80 en 100 n.Chr. gebouwd aan het Forum, het belangrijkste plein van Augusta Treverorum, en waren voornamelijk in gebruik in de 3e en 4e eeuw. Na de val van het Romeinse Rijk raakten de thermen in verval en werd de site gebruikt als steengroeve. In de Middeleeuwen werden er huizen gebouwd en in de 17e en 18e eeuw verrees op het oostelijke deel een Kapucijnenklooster. De locatie veranderde begin 19^e eeuw in een veemarkt, terwijl de ondergrondse ruïnes verborgen bleven. Totdat men in 1987 bij

graafwerkzaamheden voor een ondergrondse parkeergarage op de resten van dit derde thermencomplex stuitte. Daarbij werd een deel ervan verwoest totdat besloten werd om de ondergrondse garage te verplaatsen, de resterende thermenruïnes te redden, te restaureren en er een glazen kubus overheen te plaatsen ook om ze toegankelijk te maken voor publiek. Dat laatste is sinds 1998 mogelijk. De ruimte voor het vroegere lauw-warme bad (tepidarium) wordt daarbij ook benut voor andere openbare en particuliere evenementen, zoals concerten en tentoonstellingen.

Römerbrücke (7)

Bij het ontstaan van de stad werd ook de eerste brug over de Moezel gebouwd, geheel van hout, met houten dragers en een wegdek van lange houten palen, en op ongeveer acht meter stroomafwaarts van de huidige stenen brug vlakbij de Barabarathermen. Van dit eerste houten exemplaar zijn enkele houten palen overgebleven die na dendrochronologisch onderzoek uit circa 17 v.Chr. blijken te dateren. De eerste stenen brug met een houten rijbaanconstructie dateert uit 45 n.Chr. De basaltpijlers van de huidige stenen brug werden tussen 144 en 152 n. Chr. gebouwd. Pas medio

6

7

14e eeuw werd de houten wegdekconstructie door steen brugbogen vervangen.

Amphitheater (8)

Dit amfitheater werd tussen 160 en 200 n.Chr. gebouwd en voor onder meer gladiatorenengevechten, jachtpartijen, executies, muziekvoorstellingen en religieuze spelen. Maar het werd ook nog voor een geheel ander doel gebruikt: als oostelijke toegangspoort voor de stad en als deel van de stadsomwalling. De toegangsweg liep dwars door de arena heen. Het bood plaats aan 18.000-20.000 bezoekers en is blijkens archeologische vondsten zeker tot in de zevende eeuw in gebruik

gebleven. In de Middeleeuwen verviel het theater tot een ruïne doordat het als steengroeve diende voor nieuwbouw in de stad. De tribunes werden daarbij gereduceerd tot zandhellingen die voor wijnbouw werden benut. Thans dient het theater mede door zijn uitstekende akoestiek vooral voor openluchtconcerten en evenementen. Onder de vloer van de arena is nog de 3^e- of 4^e-eeuwse kelder te bezoeken van waaruit de gladiatoren en wilde dieren met liften de arena in werden gehesen.

Omgeving Trier (9)

In de zoektocht naar Romeins erfgoed zijn ook

zeker sites in de omgeving van Trier nog het vermelden waard. Twee ervan stippen we hier aan. Allereerst de *Igeler Säule*, een Romeins zandstenen grafmonument uit de 3e eeuw na Chr. in het dorpje Igel, op zo'n 9 km van Trier aan de linkeroever van de Moezel. Op de voorzijde van de zuil vermeldt een inscriptie, dat twee broers dit monument hebben opgericht ter nagedachtenis aan hun familie. De reliëfs op de zuil, die oorspronkelijk kleurig beschilderd waren, stellen scènes voor uit de mythologie en uit het leven van de twee broers, rijke textielhandelaren. In het Rheinischs Landesmuseum Trier

bevindt zich een replica van deze zuil in de oorspronkelijke kleuren. Dan tenslotte het Romeinse tempelcomplex *Tawern Tabernae* op de Metzenberg, circa 16 km van Trier. Dit complex omvat een groep van Romeinse tempels, woon- en andere huizen in de buurt van het huidige Tawern in landkreis Trier-Saarburg. Het pittoreske complex ligt op een kop van een heuvel en kijkt uit over het dal van Tawern richting Trier. De site werd onder leiding van het Rheinische Landesmuseum Trier in 1986-1987 opgegraven en gedeeltelijk gereconstrueerd (www.roemisches-tawern.de).

**VOOR EGYPTOLOGIE
IN NEDERLAND EN
VLAANDEREN**

LEZINGEN / REIZEN / CURSUSSEN

WWW.HUISVANHORUS.NL

LEDENVOORDEEL VOOR DONATEURS

6 x per jaar
Archeologie
Magazine
vanaf €19,95

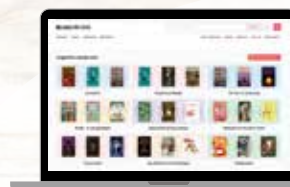
abonnement.archeologieonline.nl

Boekenkrant.

Alles over boeken

11 nrs
per jaar

Volg jij ons al?

www.boekenkrant.com
[@boekenkrant](https://www.instagram.com/boekenkrant)
[/deboekenkrant](https://www.facebook.com/deboekenkrant)

In 2022 bestond de Muur van Hadrianus exact 1900 jaar. Reden genoeg dus om met archeoloog Tom Hazenberg een tocht te maken langs de talloze restanten die in het noorden van Engeland nog van deze muur te vinden zijn. Bezoeken aan archeologische vindplaatsen wisselen we af met weidse vergezichten langs de Muur.

In een aantal dagen maakt u zo kennis met de Muur van Hadrianus. Wordt duidelijk waarom de Romeinen juist hier zo een bouwproject opzetten en maken de gesprekken met archeologen en bezoeken aan de verschillende locaties duidelijk waarom de Muur zo belangrijk is voor onze kennis over deze periode.

REIS LANGS HADRIAN'S WALL

HISTORIZON

Historizon organiseert reizen, dagtochten en lezingen met historische onderwerpen.

Kijk voor deze reis en andere programma's op:
www.historizon.nl
Of vraag de brochure aan.

Historizon

Postbus 3
3900 AA Veenendaal
Info@historizon.nl
Tel +31 88 6360200

Marcus Aurelius: een goede keizer, of toch niet?

De tentoonstelling in Trier presenteert Marcus Aurelius als een goede Romeinse keizer. Een beetje overdreven, maar dat maakt de tentoonstelling er niet minder mooi op.

In Trier houden ze van grootse archeologische en historische tentoonstellingen, die tegelijkertijd in twee of drie musea plaatsvinden. Zoiets is goed voor de city-marketing. Heel de stad volgt dan het thema van de tentoonstelling.

Slechtste keizer

Het probleem voor de organisatoren is echter om telkens een geschikt onderwerp te vinden, dat een groot publiek zal aanspreken. Met keizer Nero als thema voor 2016 was dat simpel. Die was dermate gek en wreed dat iedereen er nog steeds geboeid naar kijkt. De val van het Romeinse Rijk in 2022 was ook een succesnummer, met zijn vermeende geweld en decadentie. Zoiets glijd er altijd in.

Dit jaar draait alles om Marcus Aurelius, keizer van 161 tot 180. Die is bij het grote publiek minder bekend, al is dat verbeterd door de film *Gladiator*. Daarin wil Marcus Aurelius zijn zoon Commodus wegens onbekwaamheid opzijschuiven, waarop zijn zoon hem om zeep helpt. Je reinste onzin. Commodus kon gewoon de troon bestijgen, ook al werd hij daarna de slechtste keizer ooit genoemd. Om zo'n reputatie te verdienen, moest je in

Rome echt je best doen. Wat zijn opvolging betrof, bezondigde Marcus Aurelius zich aan onvervalst nepotisme.

Getaand prestige

Toch staat Marcus bekend als een rechtvaardig en menselijk heerser, en als een van de vijf 'goede keizers'. (De andere zijn Nerva, Trajanus, Hadrianus en Antoninus Pius.) Beeldvorming en historische werkelijkheid vallen niet noodzakelijk samen. Het keizerschap van Marcus Aurelius kunnen we moeilijk als geslaagd bestempelen. Oké, hij liet teksten na die door sommigen als filosofie worden bestempeld. En hij heeft vaak correct gehandeld, dat klopt. Maar afgezien daarvan was zijn regeerperiode rampzalig. Onder hem en zijn medekeizer Lucius Verus was het prestige van Rome dermate gedaald dat buitenlandse groepen alsmat opnieuw het erop waagden het Rijk aan te vallen. Een hardnekkige epidemie – wellicht pokken of mazelen – hielp evenmin. Moeilijk om zoiets in een tentoonstelling te verwerken. En dat merk je. Soms moesten de makers zich in bochten wringen om toch maar gave spullen te kunnen tonen. Zo blijft het een raadsel wat twee Romeins-Egypt-

tische portretten er komen doen. Behalve dan dat ze ongemeen mooi zijn.

Draak

In het stadsmuseum van Trier wordt getoond hoe in de loop der eeuwen – tot vandaag – een goede heerser werd afgebeeld. Het archeologische Landesmuseum beperkt zich tot Marcus Aurelius zelf. Hoewel hij als veldheer, filosoof en heerser overdreven wordt verheerlijkt, levert dat een misschien overbodige maar zeker schitterende tentoonstelling op. Uiteraard met veel beelden en portretten van de keizer *himself* en van mensen uit zijn omgeving. Maar ook met bijvoorbeeld een sierlijke waterspuwer of een bizarre legioenstandaard in de vorm van een draak. Eigenlijk doet het onderwerp er niet toe. Waar het om draait, is: prachtige en leerrijke spullen samenbrengen. Daarin zijn ze in Trier met verve geslaagd. Meer info, zie ook: <https://marc-aurel-trier.de/en/home/> ◀

**HERMAN
CLERINX**

is communicatie-wetenschapper, auteur en wetenschapsjournalist. Hij schreef publicaties over geschiedenis, volkskunde en archeologie van West-Europa, waaronder diverse boekwerken over Romeinen, Kelten, hunebedden en andere archeologische onderwerpen. Daarnaast geeft hij lezingen voor universiteiten en musea.

▼ Bronzen drakenkopstandaard, Neuwied, 3 E. Object in de tentoonstelling 'Marc Aurel. Kaiser, Feldherr, Philosoph' in het Rheinisches Landesmuseum Trier. (FOTO: H. CLERINX)

► **Paludanus' Egyptische verzameling mogelijk oudste Egyptische collectie van Nederland**

Mummies in EnkhuiZEN

Het epicentrum van de Nederlandse egyptologie ligt sinds jaar en dag in Leiden. In deze stad is het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten gevestigd, wordt aan de universiteit egyptologie gedoceerd en kan iedereen aan het Rapenburg de Egyptische schatten van het Rijksmuseum van Oudheden bezoeken. Dit museum werd opgericht in 1818, maar reeds in de jaren 1620-1628 werden enkele Egyptische oudheden verworven door het anatomisch kabinet van de universiteit.

Toch was dat niet de allereerste Egyptische collectie van heel Nederland, want die was enkele jaren daarvóór al te zien in een overvolle dokterswoning in EnkhuiZEN. Deze verzameling is later verloren gegaan, maar op papier valt er ondanks de nodige lacunes toch nog een glimp van dit vergeten kabinet te reconstrueren.

Bernardus Paludanus

Twee standbeelden, twee straatnamen en drie gedenktekens zijn in het Noord-Hollandse EnkhuiZEN gewijd aan Bernardus Paludanus.

Tekst en overige foto's: Dave Boots. Dit artikel is een ingekorte versie van een veel langer stuk dat dit najaar verschijnt in *Steevast*, het jaarboek van de vereniging Oud Enkhuiizen

▲ Portret in olieverf van Bernardus Paludanus (1550-1633), geschilderd door Hendrik Gerritsz Pot. Collectie: Frans Hals Museum, Haarlem. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

◀ In de kantlijn bovenin deze pagina in een boek is een krabbel te zien van de hand van Paludanus, die de Librije in Enkhuiizen verschillende boeken schonk. De oude bibliotheek van de Westerkerk is tot op de dag van vandaag op haar oorspronkelijke locatie bewaard gebleven, als enige 17e-eeuwse stadsbibliotheek van Nederland (voor meer informatie en rondleidingen, zie: librije-enchhuizen.nl).

◀ 'Un Arabo a Cavallo', ofwel: een Arabier te paard. Tekening uit het *Album Amicorum* van Paludanus. (COLLECTIE EN FOTO: KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG)

Deze stadsdokter genoot aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw grote faam, tot ver over de landsgrenzen, maar dit had hij niet te danken aan zijn werk als medicus. Waaraan dan wel? Paludanus werd in 1550 geboren als Berend ten Broecke in het Overijsselse Steenwijk, en studeerde achtereenvolgens in het Duitse Heidelberg en het Italiaanse Padua. In 1580 werd hij doctor in de filosofie en de medicijnen, maar zijn jonge jaren werden naast studeren misschien nog wel meer gekenmerkt door reizen, waarbij hij zowel Duitsland en Italië als verder weg gelegen streken zoals Polen, Litouwen, Jeruzalem en Egypte bezocht. Eind 1581 keerde Paludanus terug naar Nederland en werd hij benoemd tot stadsdokter van Zwolle, maar in februari 1586 verruilde hij zijn functie daar voor hetzelfde ambt in Enkhuiizen, waar hij de rest van zijn leven zou blijven wonen.

Woonkamer vol wonderen

Behalve met zijn patiënten hield Paludanus zich in Enkhuiizen ook bezig met het beheer van de lokale Librije (de bibliotheek van de

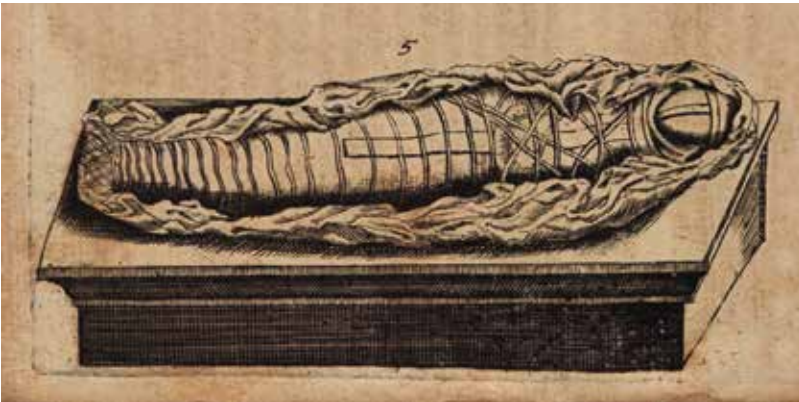
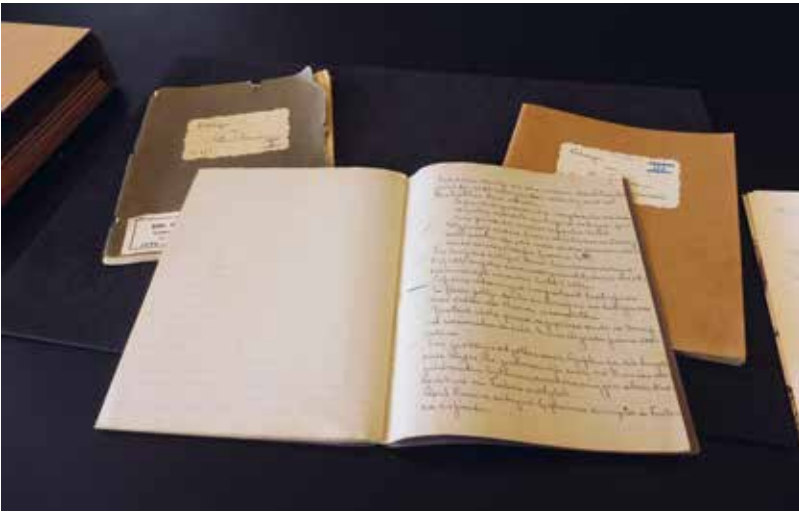
Westerkerk) en met het bijhouden van een kruidentuin, maar veruit de meeste tijd stak hij in zijn verzameling rariteiten. Hiermee was hij al jong begonnen, geïnspireerd door verzamelaars die hij tijdens zijn studie in Italië had ontmoet, en in de loop der jaren bouwde hij zijn collectie steeds verder uit. Hoe zijn woning eruit zag is niet precies bekend, maar het moet er na verloop van tijd propvol zijn geweest, met overal kasten en laatjes, gevuld met een keur aan natuurschatten en bijzondere voortbrengselen des mens. Zijn verzameling groeide uiteindelijk tot een van de grootste van Europa uit, tot een toeristische trekpleister waar bezoekers van heinde en verre naartoe kwamen. Hier zaten ook grote namen bij als Oranje-prinsen Maurits en Frederik-Hendrik, rechtsgeleerde Hugo de Groot en de hertog van het Duitse Württemberg.

De collectie van Paludanus dankte zijn roem zowel aan een hoge kwaliteit als aan de kwantiteit van het verzamelde. Zo lagen er onder andere walvisbaleinen, schelpen en slakkenhuizen, maar ook vogelveren, vogelpootjes en eieren. In de lades bevonden zich boombladeren uit Indië, bonen, zaden en stukjes hout. Er waren aardsoorten en zand, naast barnsteen, marmer en bergkristal. Maar ook skeletten, slag tanden en fossielen. Wat begonnen was met voorwerpen die Paludanus zelf had vergaard, breidde zich verder uit door schenkingen, waarin naast zaken uit de natuur vooral ook veel door mensen vervaardigde objecten zaten. Dit betrof onder meer glas, keramiek en munten, alsmede bewerkt ivoor, Oosterse kledij, houten trompetten uit de Amazone én een aantal voorwerpen uit het oude Egypte. Vandaag de dag is die laatste categorie objecten niet zo heel uitzonderlijk meer, maar in de tijd van Paludanus was dit nog heel anders. Egypte was destijds een in nevelen gehuld land, waarover men in Europa nauwelijks iets wist.

Egyptisch avontuur

Hoe was dit zo gekomen? Hoe was Egypte zo vergeten geraakt? Hiervoor moeten we ruim tweeduizend jaar terug in de tijd, naar de nadagen van Egyptes oude beschaving. Het land dat zo lang onafhankelijk en succesvol was geweest, werd destijds ingelijfd door achtereenvolgens de Grieken (332 v.Chr.) en de Romeinen (30 v. Chr.), waarna er een soort versmelting van culturen optrad. Dit betekende echter ook

▲ De originele inventaris van Paludanus' verzameling ligt in Kopenhagen, maar in de Leidse universiteitsbibliotheek bevindt zich een handgeschreven kopie, bestaande uit verschillende oude schriftjes.

▲ De grafsteen van VOC-bestuurder Johan Haga in de Westerkerk in EnkhuiZEN. Het was deze EnkhuiZer regent die Paludanus een Egyptische mummie had geschonken, die daarna met nog een ander tot de belangrijkste Egyptische schatten van de collectie behoorde.

▲ De mummie uit de collectie van hertog Frederik III van Sleeswijk-Holstein, vermoedelijk dezelfde als die uit de verzameling van Paludanus. Hier afgebeeld in een boek uit 1674, van de Duitse geleerde Adam Olearius. (COLLECTIE EN FOTO: BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, MÜNCHEN)

onvermijdelijkerwijs dat de faraonische cultuur begon te verwateren en dat het authentiek Egyptische langzaam bezig was uit te doven. De opkomst en triomf van het christendom werden uiteindelijk de genadeklap voor het oude Egypte. Tempels vielen ten prooi aan vernielzucht, godenbeelden werden omgesmolten en lege graven in de Koningsvallei werden gekraakt en gebruikt als kapel of kloostercel, terwijl de mummificatie en het schrijven in hiërogliefen volledig in onbruik raakten. Egypte werd eerst christelijk en vervolgens islamitisch, waarna de oude monumenten gingen dienen als steengroeve. Zelfs de beroemde Gizeh-piramides waren niet heilig en verloren hun buitenste steenlaag aan de muren en moskeeën van Caïro. Contact met Europa (dat in de Grieks-Romeinse tijd nog zo floreerde) viel lange tijd stil omdat in het islamitische Egypte christenen niet welkom waren, maar nadat het Ottomaanse Rijk Egypte in 1517 had ingenomen werd de Nijl weer iets toegankelijker. Na eeuwen van stilte was de faraonische oudheid echter zo goed als vergeten. In het Europa van rond 1500 kende men Egypte enkel nog uit de Bijbel en uit klassieke geschriften. Van een serieus inzicht in de farao's was geen sprake, het ooit zo grootse land was een mysterie geworden, een rariteit.

De weinige Europeanen die Egypte in de Middeleeuwen wél hadden weten te bereiken waren pelgrims geweest, die het land bezochten als onderdeel van hun reis naar Jeruzalem. Maar na de Ottomaanse verovering en de daaropvolgende openstelling nam het aantal reizigers naar Egypte langzaam weer toe. In dit proces had ook ons land een bescheiden aandeel, alhoewel uit de zestiende eeuw van slechts twee Nederlanders bij naam bekend is dat ze Egypte hadden bereikt. Hiervan was Bernardus Paludanus in 1578 de eerste, al heeft hij zelf van zijn Egyptische avontuur geen reisverslag nagelaten. Wel blijkt uit de papieren van een reisgenoot van hem, die historica Marika Koblussek recent wist op te sporen, dat de latere stadsdokter van EnkhuiZEN onder meer de piramides van Gizeh heeft bezocht en is afgedaald in een paar graftombes bij Sakkara, alwaar zich mummies bevonden. Wat de reden van zijn reis betreft zal de jonge Paludanus vooral dat laatste interessant gevonden hebben, aangezien Egyptische mummies in Europa destijds als medicijn werden beschouwd, dat in vermalen staat geacht werd te helpen tegen

onder andere 'suyselinge' en 'steken der scorpi-oenen'. Als student geneeskunde was Paludanus vanzelfsprekend erg geïnteresseerd in dat wondermiddel, waarmee zijn reis onderdeel lijkt te zijn geweest van zijn studie.

Mummies in Enkhuizen

De jonge dokter kwam niet met lege handen thuis uit Egypte. In zijn verzameling bevonden zich zoals gezegd enige Egyptische voorwerpen. Die zijn inmiddels allang vergaan en verdwenen, maar op papier valt er ondanks de nodige lacunes toch nog iets van deze collectie te traceren. Her en der zijn in boeken en proefschriften snippertjes informatie te vinden, maar de voor-naamste bron is een inventarislijst die de verzamelaar zelf opstelde in 1617-1618. Wat zeggen deze bronnen? Allereerst bezat Paludanus volgens zijn eigen catalogus 'drey dodte corper von menschen', ofwel drie mummies. Eentje hiervan kwam van het eiland Tenerife en de andere twee

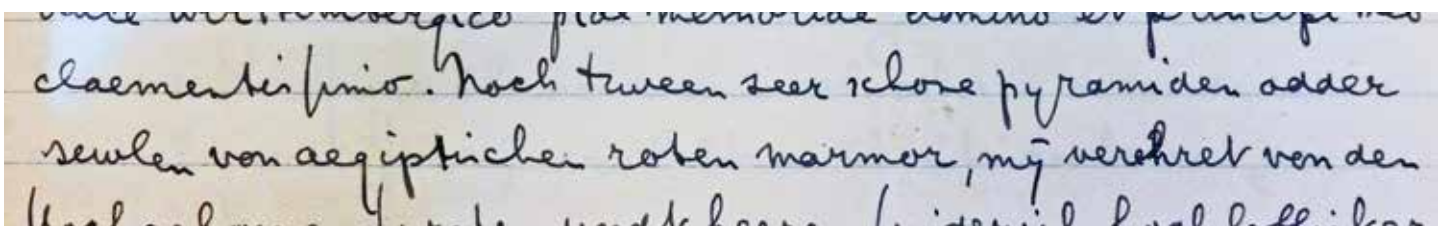

▲ Hoewel de Duitse geleerde Adam Olearius dit beeldje uit de Paludanus-collectie in zijn boek uit 1674 omschreef als 'ein Abgott Horus genant', gaat het in werkelijkheid om een zogenaamd de shabt: een mummievormig beeldje dat de oude Egyptenaren meegaven aan hun doden. (COLLECTIE EN FOTO: BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, MÜNCHEN)

◀ Het Ptah-Sokar-Osirisbeeldje uit de verzameling van Paludanus, afgebeeld in een boek uit 1652 van de geleerde Athanasius Kircher. Collectie: Biblioteca de la Universidad, Sevilla. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

▼ Naast mummies en beeldjes had Paludanus ook twee stukjes 'aegyptischen roten marmor' in zijn collectie, hier te zien zoals vermeld in een van de inventarisschriftjes in de Leidse universiteitsbibliotheek. Wat er met deze objecten precies werd bedoeld is echter niet duidelijk.

uit Egypte: een kindermummie en een volwassen mummie. Over die eerste is bijna niets bekend, maar over die laatste iets meer. Deze zou de dokter geschonken hebben gekregen van VOC-bestuurder Johan Haga, wiens broer ambassadeur was in Istanbul. Het lichaam zou nog grotendeels intact zijn geweest, al was het voor het vershippen naar Holland wel in vieren gesneden, omdat schippers het niet aandurften hem in zijn geheel te vervoeren. Een boek uit 1674 van de Duitse geleerde Adam Olearius (1599-1671) maakt melding van vermoedelijk dezelfde mummie, compleet met afbeelding. Het lichaam zou volgens deze bron gekist zijn geweest, nog in goede staat en beschreven met 'Egyptische Characteres und Buchstaben', maar het is niet te zeggen in hoeverre dat klopt. Naast twee mummies bezat Paludanus ook verschillende Egyptische beeldjes. Een hiervan heeft hij later weggegeven en staat afgebeeld in het boek *Oedipus Aegyptiacus* van Athanasius Kircher (1602-1680), net als Olearius een Duits geleerde. Dit beeldje zou vrij groot zijn geweest, gemaakt van hout en deels verguld. Hoewel het thans verdwenen is, lijkt het op basis van de afbeelding om een *Ptah-Sokar-Osirisbeeldje* te zijn gegaan: een uit drie goden bestaande combi-god. Paludanus zelf gaat in zijn inventarislijst niet heel diep op zijn Egyptische beeldjes in, wat het lastig maakt om ze precies te determineren. Vast staat echter dat hij er nog een paar had. Dit waren waarschijnlijk een beeldje van de god Osiris en een zogeheten *shabt* (een mummievormig beeldje), naast 'vier gar kleine abgotter [...] von die lengte aines vingers'. Dit zouden zogenaamd Horuszonen kunnen zijn geweest (een soort amulet), maar dat is slechts een gissing. Volgens de verzamelaar zou één van deze beeldjes in ieder geval 'ain gar schoon blaulicht wie ain turkois' zijn geweest en zouden ze alle vier 'genhomen sijn ausz die mumien'. Een andere 'abgot' in de collectie zou ook blauw zijn geweest, ruim dubbel zo groot als de vier 'kleine abgotter' en eveneens gevonden in een mummie, maar hier

houdt de beschikbare informatie op. Was ook dit een shabti? Of een godenbeeldje? Op basis van de weinige snippers informatie valt hierover geen uitsluitsel te geven.

Stukjes piramide?

Paludanus had in zijn rariteitenkabinet ook nog enkele andere Egyptische voorwerpen, maar hierover is spijtig genoeg nóg minder te zeggen. Zo zou hij stukken papyrus hebben gehad, die volgens één bron zelfs waren gedecoreerd. Maar wat voor papyri dat waren, dat is niet bekend. Verder spreekt de dokter in zijn inventaris over twee 'seer schone pyramiden odder sewlen von aegyptischen roten marmor', maar het is lastig te duiden wat hij hiermee bedoelde. Het marmer hier zou ook een andere steensoort kunnen zijn geweest, zoals graniet. Maar dit maakt het niet heel veel duidelijker. Wel worden deze specifieke objecten in de inventaris ingeleid onder de noemer 'pfeijlerle und tafelhen', wat wellicht iets meer verklaart. Een complete zuil of grafmuur lijkt onwaarschijnlijk, maar misschien waren het reliëffragmenten uit een graf? Of brokjes steen van de Grote Piramide? Helaas blijft ook dit gissen, aangezien er verder helemaal niets over dit 'roten marmor' bekend is. Wat daarentegen tot slot nog wél in de catalogus staat, zijn een aantal koperen munten en een waaier uit Egypte, maar dat moeten recentere voorwerpen zijn geweest in plaats van faraonische. En een 'gar grosse crocodijl' plus 'ain eij von ain crocodijl', beide uit Egypte, zouden we tegenwoordig eerder onder de categorie natuurhistorie plaatsen. Maar voor de Enkhuizer stadsdokter hoorde dit samen met de mummies, beeldjes en andere objecten allemaal bij elkaar.

Paludanus is uiteindelijk in 1633 overleden, waarna zijn enorme verzameling nog jaren in Enkhuizen te zien bleef. In 1651 werd de hele handel echter verkocht aan de hertog van Sleeswijk-Holstein, wiens collectie (inclusief het 'Paludanus-materiaal') enige tijd later werd overgenomen door de koning van Denemarken. Als gevolg hiervan ging in 1759 alles naar Kopenhagen, waar sommige van de objecten alsnog vergingen en andere werden weggegooid of geveild. Wat restte, ging in de loop van de negentiende eeuw naar verschillende Deense musea, maar van de Egyptische stukken is niets bewaard gebleven.

▲ Naast diverse oudheden bezat Paludanus ook twee 'grosse crocodilen', waarvan een uit Egypte. Waar deze stonden in zijn overvolle huis is echter niet bekend. Misschien hingen ze aan de muur, zoals deze in museum Natura Docet in Denekamp?

'Voor zover ik kan zien, heeft geen van de Egyptische oudheden het overleefd', schrijft curator in het Deense *Nationalmuseet* Bente Gundestrup hierover. Maar op basis van de snippertjes informatie lijkt het alles bij elkaar in ieder geval om een twintigtal Egyptische objecten in Paludanus' verzameling te zijn gegaan. Vergeleken bij moderne musea is dat bescheiden, zo bezit het Leidse RMO er thans alleen al 25.000. Maar die collectie bestaat pas sinds 1818. En hoewel de eerste Egyptische voorwerpen al in 1620-1628 in Leiden arriveerden, voor het anatomisch kabinet van de universiteit, stammen de Egyptische 'rariteiten' van Paludanus van enkele jaren daarvóór. Zijn inventarislijst dateert immers van 1617-1618. Hiermee zou je zijn bescheiden Egyptische verzameling kunnen zien als de oudste Egyptische collectie van Nederland. ◀

WERELDNIEUWS UIT TIEL

FLIPJE
ENSTRE
EKMUSE
UMTIEL

Ontdek de bijzondere vondsten van Tiel!

De sensationele ontdekking van een 4000 jaar oude grafheuvel die tevens diende als zonnekalender zette Tiel in het wereldnieuws. Maar de opgravingen in Tiel-Medel onthulden nog veel meer verrassingen. Wandel door Nederlands oudste boerendorp, 6400 jaar oud, en maak een fascinerende reis van de Steentijd, via de Bronstijd, naar de Romeinse tijd.

Ontrafel de geheimen van prehistorische rituelen en ontdek uitgebreide handelsnetwerken die tot ver buiten onze grenzen reikten. Grijp deze kans om het wereldnieuws uit Tiel met eigen ogen te aanschouwen en laat u verwonderen door de rijke geschiedenis onder onze voeten!

► 'Archeologische vondst van de eeuw' in Volterra

Het Vergeten Amfitheater

De Italiaanse stad Volterra, midden in het Toscaanse landschap, is een stad met een lange, rijke geschiedenis. In oktober 2015 deed men per toeval een opmerkelijke, bijna 'bloedstollende' ontdekking: de vondst van een compleet Romeins amfitheater waarvan men het bestaan niet kende. Archeologen spraken van: 'Het Vergeten Amfitheater'. In Italië wordt dit nu al de 'Archeologische Vondst van de Eeuw' genoemd. De geschiedenisboeken van Volterra krijgen nu een herziende druk...

Jaren geleden kwam Volterra nog in het nieuws vanwege de boekenserie 'Twilight' (verfilming 'The Twilight Saga'). De stad zou geassocieerd worden met een oude vampiercultus, de thuisbasis van de 'Vulturi', een kring van zeer rijke en eeuwenoude vampieren als heersers van de wereldwijde vampierenbevolking. Veel toeristen bezoeken Volterra om de sfeer van de Twilight-boeken en -films te ervaren en zich voor te stellen hoe het zou zijn om in een wereld met vampiers te leven. Ook al zijn de filmscènes niet in Volterra opgenomen, maar in een andere Toscaanse stad: Montepulciano.

Het Etruskische 'Felathri'

De oorsprong van de oude stad Volterra begon waarschijnlijk al in de 10e eeuw voor Christus als boven

op een heuvelrug van 531 meter hoogte een nederzetting van de zogenaamde Villanova-cultuur ontstaat. Tussen de 8e en 4e eeuw v.Chr. wordt Volterra (in Etruskisch: *'Felathri'*) onderdeel van de Etruskische Statenbond, één van de twaalf belangrijkste stadsstaten van deze bond. Deze periode zorgde voor een enorme bloei voor de stad. Uit de omgeving kwamen diverse agrarische producten, waaronder druiventeelt voor de (later befaamde Toscaanse) wijncultuur, het fokken van paarden, het telen van diverse graansoorten en andere landbouwproducten. Deze zorgden voor een overvloed binnen het handelsverkeer. In het achterland werden verder nog belangrijke ertsen zoals koper en ijzer gewonnen door middel van mijnen en steengroeven in het landschap. Door de aanwezigheid van deze metalen kende het gebied al een vroege muntslag, noodzakelijk voor het nationale en internationale handelsverkeer, ook overzee. Volterra is eveneens befaamd vanwege zijn ambachtelijke erfgoed, de kunst van het albast snijden. Albast, een kalkhoudend gesteente, wordt volop gedolven rondom Volterra. Al in de Etruskische tijd werden hier sarcofagen van gemaakt met daarop afbeeldingen van de overledenen. Een grote collectie sarcofagen, meer dan 600 urnen albast en tufsteen, bevindt zich in het *Museo Etrusco Guarnacci*. Verder kent de stad nog Etruskische muren en een unieke stadspoort uit 4e eeuw voor Christus, de *Porta all'Arco*.

Het Romeinse Volterra

De rijkdom van de stad zorgde ervoor dat de Romeinse expansie vanaf de 3e

eeuw v.Chr. ook Volterra bereikte en begin 2e eeuw v.Chr. veroverden de Romeinen definitief de stad. Vanaf die tijd werd de stad *'Volaterrae'* later *'Volterra'* genoemd. Uit die periode stamt het theater aan de voet van de heuvel en de ernaast gelegen thermen. Beide bouwwerken zijn goed te bewonderen vanaf de hoger gelegen terrassen van de stad. In de eeuwen erna bouwde men voort op de Romeinse overblijfselen en ontstond de Middeleeuwse stad zoals we die nu kennen. Vanuit de verte zie je al de contouren van de *Duomo* en fortificaties uit de Middeleeuwen.

Het vergeten Romeinse amfitheater

In 2016 gaf het stadsbestuur de opdracht tot een uitbreiding van de algemene begraafplaats aan de rand van de stad vlakbij de Etruskische muren en de *Porta Diana*. Langs de noordkant van de heuvel werd een proefsleuf in een dal gegraven. Tijdens dit onderzoek stuitte men al vroeg op een boogvormige muur met gemetselde steenlagen. De archeologen begrepen

▲ Uitzicht op Volterra.

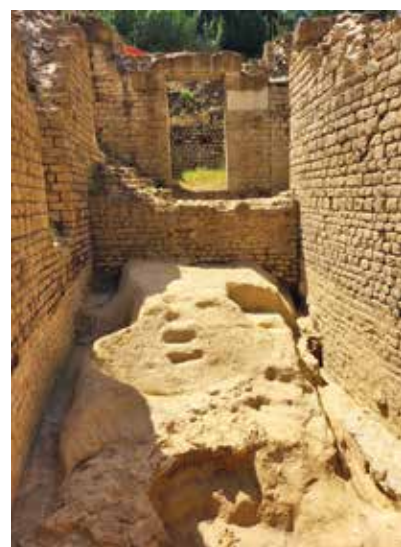
◀◀ Volterra, uitzicht op Romeins theater met thermen.

◀◀ Volterra, Museum Etrusco Guarnacci. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS, HOLGER UWE SCHMITT)

◀ Volterra, Porta dell'Arco. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS, SAILKO)

▼ Etruskische munt met vermelding van de stadsnaam *'Felathri'*.

▲, ► en ► Details van de opgraving van het vergeten Romeins amfitheater.

GERAADPLEEGDE BRONNEN:

- Museo Etrusco Guarnacci, Comune di Volterra, 56048.
- Myriam Marrucci: Volterra. Guide of the town, Edizioni Bellucci, San Gimignano z.j.
- Roman Imperial Coinage, vol. IV, nr. 14 (Balbinus)
- Finestre sull'Arte, Danae Project s.r.l.
- Archaeo Reporter, Angelo Cimarosti, angelo.cimarosti@archaeoreporter.com, 35124 Padova (PD) Italia

► Opgravingsleider Elena Sorge, Soprintendenza Archeologia Belle Arti e Paesaggio per le provincie di Pisa e Livorno.

▼ Uitzicht op de site van het vergeten Romeins amfitheater in Volterra.

vrij snel dat dit geen villa kon zijn, die zijn namelijk rechthoekig. Verdere opgravingen na het verwijderen van metersdikke modderlagen, brachten zittribunes en eronder gelegen catacomben aan het licht. Ruimtes waar eeuwenlang geen mens meer was geweest. De archeologen herkenden de ellipsvorm en bijbehorende afmetingen (L.82m.x B.64m.): dit moest om een Romeins amfitheater gaan. Het gebouw kende drie etages en bood plaats aan 10.000 bezoekers. Waarschijnlijk stamt het gebouw uit begin 1e eeuw na Christus. Bestudering van oude stadsarchieven en historische kronieken leverde geen aanknopingspunten, nergens werd iets gemeld over een (oud) amfitheater of de resten ervan.

Inmiddels is 1/3 deel van het gebouw uitgegraven. De laatste opgravingen suggereren dat het gebouw door een modderstroom in de 5e-6e eeuw bedolven moet zijn. Het Toscaanse gebied staat erom bekend dat aardlagen bij grote hoeveelheden neerslag gaan schuiven. De mogelijk uitstekende delen zijn in de eeuwen erna gebruikt als bouw materiaal voor elders,

zodat het gebouw uiteindelijk in de vergetelheid is geraakt. De toevallige opgraving van 2016 bracht hier verandering in.

De site is (nog) niet open voor het publiek. Begin augustus 2024 bezocht ik tijdens mijn vakantie de site en maakte ik kennis met het archeologisch team onder leiding van Elena Sorge, *Soprintendenza Archeologia Belle Arti e Paesaggio per le provincie di Pisa e Livorno*. Bij het team ontstond enige verwondering over de interesse helemaal vanuit Nederland. Blijkbaar had nog niet eerder een Noord-Europeaan de site bezocht. Senior Archeoloog Dario Ceppanti en stafmedewerker Angela Infarinato gaven mij, samen met archaeoreporter Angelo Cimarosti, een uitgebreide rondleiding over het terrein waarbij de laatste ontdekkingen werden getoond. De dagelijkse werkzaamheden vinden vaak plaats onder extreme weersomstandigheden. In de zomermaanden kunnen de temperaturen, in het windstille dal, oplopen richting de 45 graden Celsius en het najaar kent enorme stortbuien, deels ontstaan boven het nog warme zeewater van de Tyrreense Zee.

Dierengevechten

Inmiddels is de hoofdingang naar de arenavloer blootgelegd. Aan het begin van deze gang staat nog een waterbassin waar de roofdieren hun laatste portie water kon drinken. Hierna werden ze de arena ingedreven om vervolgens afgemaakt te worden bij dierengevechten, de zogenaamde *'Venationes e Bestiarii'*. In de toegangsvloer zitten nog de holtes waar de verankeringen van de langwerpige kooi hebben gezeten. De arenavloer is deels uitgegraven en loopt regelmatig onder bij stortbuien. Dit probleem was ook bekend in de oudheid, de arenavloer is omgeven met een afwateringskanaal. Via een brede buis onder de tribune loopt dit kanaal richting het dal, eindpunt nog onbekend. Dario vertelde dat de instabiliteit van de bovengrond in de omringende heuvelwand een bron van zorg blijft. Op meerdere plekken heeft de archeologische dienst de kwetsbare muren verstevigd met tijdelijke stutten.

Financiering

Na afloop van de rondleiding zocht iedereen afkoeling in de -met airco uitgeruste- werkruimte van Elena Sorge. Zij vertelde enthousiast dat haar project geen financieringsproblemen meer kent, ongekend voor Italiaanse begrippen! Donaties van de Italiaanse regering, provinciale en stedelijke besturen en een grote subsidie vanuit Europa, hebben ervoor gezorgd dat er nu ruimschoots financiering is voor diverse activiteiten. Dit geldt onder andere voor de totale opgraving, een mogelijke reconstructie van de arena en later de openstelling (met een expositieruimte erbij) voor het publiek. Verwachting is dat het hele project over vier jaar gereed is. Als einddatum werd voorzichtig 2028 geopperd...

Nederlandse bijdrage

Ten slotte werden mij enkele munten getoond die een paar weken eerder waren opgegraven. Bij onze eerste kennismaking in de ochtend had ik mijn voorliefde voor de Romeinse numismatiek laten doorschemeren. Nu werd de proef op de som genomen. Dario liet een aantal Romeinse munten zien met de vraag of er determinatie mogelijk was. Een getoonde munt gold als een absoluut topstuk: een bronzen munt, een Sestertius van de vrij onbekende keizer Balbinus. Deze keizer regeerde maar drie maanden in het jaar 238 na Christus, samen met twee andere keizers: Gordianus III en Pupienus. De munt laat op de keerzijde drie zittende keizers op een podium zien. De Sestertius, van prachtige kwaliteit, is een zeer zeldzame munt met grote museale waarde. Het wachten is nu op de vondst van een 'jongste' munt, zogenaamde 'sluilmunt'. Dit zou dan de referentie zijn naar het jaartal van de aardverschuiving en destijds verdwijning van het amfitheater onder de grond. IJverig verwerkte Elena deze info in haar database. Ook vanuit Nederland is nu een 'steentje' bijgedragen aan de opgraving... ◀

▲ Afwateringskanaal in het amfitheater.

◀ Vloer van de dierenkooi.

◀ Senior Archeoloog Dario Ceppanti bij hoofdingang dierenkooi van het Romeins amfitheater.

MEER INFO:

Kunt u niet wachten tot 2028: voor de geïnteresseerden zijn er tussentijdse rondleidingen. Info daarover bij de Soprintendenza Archeologia Belle Arti e Paesaggio per le provincie di Pisa e Livorno, <https://sabappisalivorno.cultura.gov.it/>

Via YouTube en Facebook zijn de vorderingen ook te volgen via reportages, met Engelse ondertiteling, van de Archaeo-reporter Angelo Cimarosti (angelocimarosti@archaeo-reporter.com)

▼ De sestertius van Balbinus.

Romeinse Waalschatten

**MUSEUM
DE BASTEI**

**1 feb t/m 26 okt
Nijmegen**

► Niet als graf, maar als educatieve en culturele plek

Vergeten grafheuvels in Limburg krijgen nieuw leven

Tussen de bossen en akkers in Noord-Limburg liggen stille, nauwelijks herkenbare heuveltjes. Wie goed kijkt, ziet dat dit geen natuurlijke vormen zijn: het zijn grafheuvels uit de bronstijd en ijzertijd, ooit belangrijke plekken in het landschap. Nu zijn ze overgroeid en vergeten. Archeologiestudent Rosa Freke werkte mee aan een unieke opgraving van een aantal vergeten grafheuvels.

Ontdekking

Tot voor kort wisten archeologen niet eens dat deze urnenvelden bestonden. Ze werden ontdekt door Twan Ernst, een lokale amateurarcheoloog die oude hoogtekarten onderzocht. De vondst is bijzonder: omdat de heuvels nog geen beschermde monumenten zijn, mochten ze wél worden opgegraven. Dat gebeurt zelden in Nederland. Het project kreeg de naam *Forgotten Barrows*, ofwel 'vergeten grafheuvels'. Het doel is niet alleen wetenschappelijk: juist het grote publiek moet deze plekken weer kunnen beleven. Want hoe meer we weten over deze begraafplaatsen, hoe beter we ons verleden begrijpen en hoe sterker onze band met het landschap wordt.

Fragmenten met een verhaal

Voor mij was dit een unieke kans om zelf veldwerkervaring op te doen. Ik werkte mee

► Archeologiestudent Rosa Freke.

Tekst en foto's: Rosa Freke en Faculteit Archeologie Universiteit Leiden

▼ Graven naar graven: een van de opgravingen van een aantal vergeten grafheuvels.

aan de opgravingen en zag met eigen ogen hoe het verleden stukje bij beetje zichtbaar werd. Van verbrande botresten tot houtskool en vuursteen: elk fragment vertelt een verhaal. En elke zonsopkomst boven het Limburgse landschap herinnerde me eraan waarom we dit werk doen – om vergeten plekken opnieuw betekenis te geven. De heuvels maken deel uit van zogeheten urnenvelden: plekken waar mensen de gecremeerde resten van hun doden in urnen begroeven, bedekt door een kleine aarden heuvel. Eeuwenlang waren dit zichtbare, rituele plekken in het landschap. Maar in de loop van de tijd raakten ze overgroeid of geplunderd, vaak zonder documentatie. Nu krijgen ze een tweede leven; niet als graf, maar als educatieve en culturele plek.

Plek van herinnering

Volgend jaar volgt een tweede veldseizoen. Op termijn moeten de locaties toegankelijk worden gemaakt voor bezoekers. Denk aan wandelroutes, informatiepanelen of digitale tours, zodat iedereen deze bijzondere vindplaatsen zelf kan beleven. Wat ooit een vergeten stukje bos was, wordt zo een plek van herinnering en herontdekking. Want hoe verder we terugkijken, hoe beter we begrijpen wie we zijn. ◀

De Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden gaat niet alleen door voor het grootste academische centrum voor archeologie in continentaal Europa, maar is ook actief in onderzoek op vrijwel alle continenten. Hier en in komende afleveringen worden verschillende van die onderzoeksprojecten belicht.

► Met de Kamper Kogge langs de Zweedse zuidkust

Van bronstijd tot Koude Oorlog

Een zeiltocht langs de Zweedse zuidkust laat zien hoe de Oostzee niet alleen zorgde voor verbinding, handel en welvaart, maar ook eeuwenlang het toneel is geweest van conflict en oorlogsdreiging.

Een wereldkaart met een grote blauwe vlek, in het midden ligt Antarctica. Van de overige continenten is langs de randen alleen een smalle kuststrook te zien. De Oekraïense fotograaf/cameraman aan boord van de kogge toont het beeld lachend op zijn telefoon: hoe vissen de wereld zien. Zeilend langs de Zweedse zuidkust realiseerde ik me dat dit ook het beeld is dat zeilers en zeelieden hebben op hun tochten, al eeuwenlang. Zee rondom en een smalle streep land, als de kust überhaupt al in zicht is. Tijdens de zeiltocht met de kogge laat het land zich ontdekken tot wat binnen loopafstand valt van de havens die dagelijks worden aangelopen.

▼ De Kamper Kogge onder zeil, met wapen van Kampen op het schoverzeil.

Karlshamn

Als ik in het Zuid-Zweedse Karlshamn aan boord stap, is de Kamper Kogge al zestien dagen onderweg. Het is de langste zeereis ooit van het nagebouwde middeleeuwse handelsschip. Dit scheepstype vormde tussen 1200 en 1500 het werkpaard van de Hanze, het internationale samenwerkingsverband van handelssteden aan de Oostzee en Noordzee. Een van die steden is Visby, op het Zweedse eiland Gotland en bestemming van de kogge. Die stad bespreek ik in een volgende aflevering. Karlshamn – Karels-haven – is in 1666 vernoemd naar de Zweedse koning Karel X Gustaaf die de strategisch gelegen plaats twee jaar eerder stadsrechten had verleend. De eerste indrukken van dit havenstadje geven een beeld van de militaire dreiging die van zee kan komen, zowel vroeger als nu. In de havenmondung ligt een eilandje met een fort uit 1675. Een bootje vaart er elke twintig minuten gratis heen. De resten van barakken en kruutmagazijnen liggen er verlaten bij in de miezer; de barak met tentoonstelling en café is gesloten. De enige andere bezoekers zijn leden van een theatergezelschap die hier een voorstelling gaan maken. In het water aan de binnenzijde van het forteiland staat een rij palen met elektriciteitskabels ertussen, een oude installatie voor demagnetisering van schepen, ter bescherming tegen magnetische mijnen. Intussen oefent de marine in de haven. Snelle aanvalsbotten en legergroene sleepboten draaien de hele dag om elkaar heen. Op het achterdek van een groter sleepbootachtig schip staat een bemanningslid achter een machinegeweer.

KAMPER KOGGE

Vondsten van scheepshout in de Flevopolder bij Nijkerk leidden in 1983 tot de opgraving van een scheepswrak. Het bleek een kogge uit het begin van de veertiende eeuw. Dit scheepstype wordt gekenmerkt door hoge boorden, één mast met vierkant zeil, en een aangehangen roer aan de achtersteven. Op basis van de goed bewaard gebleven wrakresten werd tussen 1994 en 1998 een reconstructie gebouwd op de Koggewerf in Kampen. De tocht naar Visby is de langste zeereis van de Kamper Kogge tot nu toe.

Kamper Kogge:

- Lengte 19,9 m
- Grootste breedte 7,56 m
- Diepgang 1,90 m
- Zeiloppervlakte 144 m²

Meer info:

www.kamperkogge.nl

Karlskrona

Met zon, kalme zee en weinig wind zet de kogge op dag 17 koers naar Karlskrona. Onderweg wordt de stilte regelmatig verstoord door hoog overvliegende straaljagers. Daarbij voegt zich op een gegeven moment het geluid van een legerhelikopter. Met de verrekijker is te zien hoe die langere tijd laag boven de bomen aan de kust blijft hangen.

De Zweedse zuidkust is een typische scherenkust, genoemd naar de scheren, de talrijke rotseilandjes die zijn gladgepolijst door de landijsmassa's uit de ijstijd. Een lange vaargeul voert door dit eilandenrijk naar de haven van

▲ De Kamper Kogge, reconstructie van een authentieke kogge uit 1340 waarvan resten bij Nijkerk werden gevonden. (FOTO: STICHTING KAMPER KOGGE)

Karlskrona. De ingang wordt bewaakt door twee forten, aangelegd nadat koning Karel XI de havenplaats in 1680 aanwees als nieuwe, ijsvrije vlootbasis voor de Zweedse marine.

Aan bakboord dreigen de geschutsoeningen in de grijze natuursteengevel van vesting Drottningsskär; ertegenover steken geschutskoepels uit boven de groene vestingwallen van het Kungsholm fort. De waterkaart laat zien dat beide verdedigingswerken onder water verbonden zijn door een drempel. Bakens markeren de smalle doorvaartopening. In de baai daarachter staan twee eenzame verdedigingstorens. Naast ons draait een futuristisch ogend ►►

stealth-oorlogsschip de marinehaven in, met aan de kade een onderzeeër.

Omdat het niet lukt om de havenmeester te bereiken, meren we af naast het Marinemuseum op Stumholmen, een eilandje tegen de stad aan. Tot in de jaren tachtig was dit een afgesloten marinebasis. Het havenbekken voor de twee hallen voor watervliegtuigen is nu ingericht als zwembad. De vervallen gebouwen op de eilandjes voor de kust blijken ook marinegebouwen te zijn en dienden ooit als kruitmagazijn en munitiefabriek.

Net als Karlshamn heeft ook de binnenstad van Karlskrona het rechthoekige stratenplan dat kenmerkend is voor een planmatig aangelegde stad. Karlskrona staat op de Werelderfgoedlijst van Unesco als uitzonderlijk goed bewaard gebleven voorbeeld van een laat zeventiende-eeuwse Europese marinestad. De barokke stad getuigt van Zweden als grote zeemacht in een periode dat de Europese politiek werd uitgevochten op zee. Op het verlaten plein tussen

▲ Kanonnen op het forteilandje bij Karlshamn.

► Detail van schepen op de vindplaats Hästhallen.

▼ Rotsgravingen van schepen op de vindplaats Hästhallen bij Torhamn.

kerk en stadhuis staat een standbeeld van Karel XI, de vorst naar wie de stad is genoemd.

Uitgezwaaid door enthousiaste medewerkers van het Marinemuseum verlaten we Karlskrona. In de vaargeul is de kogge ineens heel klein naast een enorme ferry die uitvaart naar het Poolse Gdynia. Op een van de rotseilanden voor de kust liep op 27 oktober 1981 een Russische onderzeeër aan de grond. Het oorlogsschip strandde in verboden militair gebied, op ruim zes mijl van de marinehaven. Het incident zorgde voor hoogoplopende internationale spanningen en werd bekend als het 'Whiskey on the rocks'-incident, naar de Whiskey-klasse waartoe de onderzeeër behoorde.

Terwijl de ferry verdwijnt aan de horizon is het een vreemde gewaarwording om midden op zee ineens gebouwen te ontwaren. Het is Utklippan, een groepje rotseilanden waarop sinds 1789 een vuurtoren staat. We ronden de kaap waar de zuidkust van Zweden overgaat in de oostkust.

Bronstijd in Sandhamn

Na viereneenhalf uur varen meren we af in Sandhamn, waar de campers in rijen op de kade staan geparkeerd. Panelen met de titel 'Bronstijdland' informeren bezoekers over 'de verborgen schatten' van Torhamn, het dorpje naast de haven. Op vier plaatsen op dit schiereiland zijn rotsgravingen uit de bronstijd ontdekt.

Een van de vindplaatsen blijkt te liggen op een uur lopen. Hästhallen is met meer dan tweehonderd figuren de site met het grootste aantal rotsgravingen van de regio Blekinge. De plek moet voor een groot gebied een grote spirituele betekenis hebben gehad, aldus een informatiepaneel bij de parkeerplaats aan de bosrand. Een pad

leidt naar een open plek tussen de naaldbomen, waar de kale rotsbodem amper boven het gras uitsteekt. Het miezert en de enige andere bezoekers zijn twee fietsers, die me eerder tijdens mijn wandeling inhaalden. Als ze vertrekken ben ik alleen en ervaar ik pas goed de magie van de plek. Ruim drieduizend jaar geleden knielden mensen neer voor het maken van deze graveringen op dezelfde rotsbodem waarop ik nu sta. De witte verf waarmee de graveringen zijn ingekleurd is op veel plaatsen verweerd. Ik wandel langs schepen, zonnewielen en wormachtige figuren die geïnterpreteerd worden als zonneschip. Na enige zoeken vind ik de twee paarden waaraan de site zijn naam ontleent.

Schepen zijn het meest afgebeeld, met een aan beide uiteinden omhoog krommende lijn. De verticale streepjes zouden bemanningsleden aangeven. Een hoger uitstekend streepje in het midden lijkt een mast. Het is gissen naar de betekenis van de graveringen. Volgens een informatiebordje hebben de scheepsfiguren te maken met macht en verering, en worden ze gezien als symbool van de reis naar het dodenrijk. Wat hun betekenis ook is, de schepen moeten zijn afgebeeld naar het voorbeeld van de vaartuigen waarmee bronstijdmensen al de zee op gingen. Het vertrek uit Sandhamn laat op zich wachten tot de aanhoudende regen is gestopt. Door de miezer is de kust tussen Sandhamn en Kristianopel amper zichtbaar. Een zangvogeltje vliegt een paar keer om het schip heen en komt telkens even nieuwsgierig aan boord zitten. Het roept de blijdschap in gedachten die zeelieden vroeger moeten hebben gevoeld wanneer een vogel aan dek de nabijheid van land aankondigde.

▲ Gereconstrueerd muurwerk van noordbastion in Kristianopel, met kogge in achtergrond.

Kristianopel

Deze kust is onbekend vaarwater voor de kogge. De zorg bij het aanlopen van onbekende havens is of er plek is aan de kade en voldoende diepte. Als we het vrijwel lege haventje van Kristianopel naderen, staan enkele belangstellenden al op de steiger, zoals ook vroeger mensen vol verwachting op de kade moeten hebben staan uitkijken naar de kogges met hun handelswaar. De binnenzijde van de kleine havenpier blijkt te ondiep, zodat we de kogge aan de buitenzijde afmeren, met het roer op enkele meters van grote keien onder water.

Kristianopel is door de Denen gesticht als vesting op de Deens-Zweedse grens. Blekinge was een van de provincies in het zuiden van Zweden die tot 1658 deel uitmaakten van Denemarken. De Deense koning Christiaan IV liet het vestingstadje in 1603 bouwen en noemde het naar zijn pasgeboren zoon Christiaan. Het plaatsje met 108 inwoners in 2023 staat te boek als de eerste renaissancestad van Scandinavië. De Denen moesten het gebied in 1658 opgeven, maar wisten het stadje in 1676 nog een keer in te nemen. Na herovering door de Zweden werden de vestingwerken geslecht. De stenen zouden zijn gebruikt voor de bouw van Karlskrona.

De vestingmuren zijn voor een groot deel hersteld. Het zuidelijke bastion biedt nu bescherming aan enkele campers op een verder lege camping. Enkele straten met rode houten huizen voeren door het langgerekte stadje naar een gereconstrueerd bastion bij de noordelijke stadspoort. De herstelde vestingmuren kijken uit over een drassig natuurgebied met vlakke, vrijwel boomloze eilanden. In de schemering klinkt van ver de roep van een koekoek. ►►

▼ De Kamper Kogge in het haventje van Kristianopel.

Kalmar

Op dag 20 verdwijnt Kristianopel langzaam uit zicht, onder een stralend blauwe hemel. Lange tijd blijft het de enige bebouwing op de groene kust, met loofbomen aan de waterkant en naaldbomen erachter. Aan de oostelijke horizon kondigt Öland zich aan als een smalle streep land. In de wateren ten zuiden van dit eiland vond op 11 juni 1676 de Slag bij Öland plaats, waarin de Nederlandse admiraal Cornelis Tromp aan de zijde van de Denen de Zweedse vloot versloeg. Vanwege de beschikbaarheid van havens voert de route door de Kalmarsund, de zeestraat tussen Öland en het vasteland. Als Kalmar opdoemt aan de horizon, is tussen de gebouwen ook een groot kasteel te herkennen. Het indrukwekkende bouwwerk heeft een centrale poorttoren met vier hoektorens en wordt omgeven door een vestingwal met lage rondelen. Dichterbij zijn de koperen daken te zien boven bruin gepleisterde muren. Later blijkt bij een wandeling over de vestingwallen pas echt hoe groot het is. Het slot geldt als het best bewaarde renaissancekasteel van Scandinavië. In de zomer van 1611 werd het kasteel tijdens de Kalmar Oorlog dagenlang beschoten door troepen van de Deense koning Christiaan IV. De kanonskogels die op meerdere plekken uit het muurwerk steken zouden van deze beschietingen afkomstig zijn. Toen de verdedigers geen buskruit meer hadden, gaven ze het kasteel over. Kalmar verloor haar betekenis als grensversterking in 1658, toen de zuidelijke provincies Zweeds werden.

Öland

Onder de Ölandbrug door komt de vaargeul dichterbij de kust van het eiland te liggen. Als regensluiers ons insluiten, verdwijnt het vasteland uit zicht en wordt de wereld om ons heen kleiner. Voor de wind passeren we de imposante ruïne van kasteel Borgholm, dat vanaf de heuvels uitziet over de zeestraat. Het venster- en dakloze bouwwerk vormde het decor voor videoclip van de Zweedse popgroep Roxette. Als het zicht weer toeneemt, verschijnt aan de horizon de blauwige contour van een opvallend rotseilandje. Het is Blåkulla, de plek waar volgens de Zweedse mythologie de duivel woont en de heksen dansen op heksensabbat. De ingang naar het haventje van Sandvik op Öland wordt bewaakt door een koepelvormig bunkertje uit de Tweede Wereldoorlog. De haven was belangrijk voor het transport van de

▲ Bunkertje uit Tweede Wereldoorlog bij haven van Sandvik op Öland.

kalksteen waarom het eiland bekend staat. De kust bestaat uit lage kliffen van deze gelaagde steenformaties. Bij de haven liggen in het gras nog enkele overblijfselen van een steenzagerij. Langs Blåkulla varen we naar Byxelkrok, het meest noordelijke haventje van Öland, waar T-shirts en truien te koop zijn met de coördinaten erop: 57°19,7N.17°00,5E.

Op 2 juni, 24 dagen na vertrek uit Kampen, zet de kogge koers voor de oversteek naar Visby. Långe Erik, de vuurtoren op het noordelijkste puntje van Öland verdwijnt langzaam uit zicht en is nog lang zichtbaar als wit stipje op de horizon. Even is er geen land te zien. Groepjes zeekoeten dobberen op de golven, van dichtbij is het chocoladebruin van hun koppen mooi te zien. Om 11.01 wordt in het logboek genoteerd: 'Gotland in zicht.' ◀

▼ Het kasteel van Kalmar, met kanonskogels in het muurwerk.

► Een vuilnisscheepje uit de negentiende eeuw onderzocht

Vergaan en vergeten

Bij Zeewolde, in de voormalige Zuiderzee, is in 2019 een wrak van een middelgroot vrachtschip uit de late 19e eeuw blootgelegd. Tijdens de maritieme veldschool is dit schip onderzocht door de RCE in samenwerking met studenten en vrijwilligers.

Het schip, met een lengte van 18,5 meter en een breedte van 4,15 meter, diende als drager van een opmerkelijke vracht: lagen stadsafval, bouw- en sloopmateriaal, en industrieel afval. Zowel de lading als ook de inventaris van de woonruimte (de roef) is in het onderzoek en de uitwerking nader bekeken.

Platbodem

De Zuiderzee was in de negentiende eeuw een cruciaal knooppunt voor handel en transport. Het gebied werd dagelijks bevaren door talloze schepen die goederen, passagiers en afval vervoerden. Het opgegraven schip was een typisch vrachtschip voor die tijd: een platbodem die ontworpen was om in ondiepe wateren te varen. Het schip kon gemakkelijk aanleggen in de kleine havens van de Zuiderzee-steden, die vaak slechts een beperkte waterdiepte hadden.

De analyse van de lading en scheepsconstructie geeft aan dat het een praamachtig schip is dat geladen is met afval uit één of meerdere steden rondom de voormalige Zuiderzee. Waarschijnlijk was de lading bedoeld om elders als ophogings- en/of dempingsmateriaal te gebruiken. In tegenstelling tot wat werd verwacht zat er geen afval uit beerputten in de lading waardoor de lading niet of nauwelijks geschikt is voor bemesting van akkers.

Gebruiksvoorwerpen

In de roef zijn verschillende gebruiksvoorwerpen gevonden die inzicht bieden aan het leven aan boord eind negentiende eeuw. Er is een bescheiden 'keuken inventaris' gevonden en ook een haardplaat bestaande uit bodem en achterzijde van gietijzer en met koper beslagen zijplaten, waar een vuurtje, van kolen of turf gestookt is om voedsel te bereiden in bijvoorbeeld een bakpan. Persoonlijke bezittingen als twee brillen, een mes en twee kleipijpen zijn ook gevonden. De bemanning bestond waarschijnlijk uit een schipper met zijn knecht. Het onderzoek geeft een inkijkje in de omgang, beheer en recycling van afval in de negentiende eeuw. Het hergebruik van afval weerspiegelt een eerdere vorm van circulaire economie, waarin niets zomaar werd weggegooid. Het afval in het laadruim is nauwkeurig gelaagd, wat suggereert dat de lading uit meerdere kleine hoeveelheden bestond, die van verschillende bronnen en locaties afkomstig lijkt te zijn. Dit wijst op een complex(?) logistiek systeem van afvalbeheer, waarbij mogelijk eerst opslaglocaties werden gebruikt voordat het afval in het schip werd geladen om daarna naar andere locaties getransporteerd te worden. Het complete omvangrijke rapport voorzien van uitgebreide geïllustreerde catalogus van de aardewerk en keramiek vondsten is te vinden op de website van de RCE. ◀

▲ Het wrak tijdens de opgraving.

▲ Gietijzeren haardplaat in het achterschip.

📄 Link: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2025/01/01/ram-283-een-vracht-vol-vuilnis>

▼ Kastdeurtje uit de roef (leefruimte).

◀ Bakpan. ▶ Bril.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, voert onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van de minister wet- en regelgeving en erfgoedbeleid uit. Ook ontwikkelt de dienst praktisch toepasbare kennis en geeft advies over (archeologische) rijksmonumenten, landschap en roerend erfgoed. In Archeologie Magazine verzorgt de RCE een pagina met nieuws en achtergrondinformatie.

► De lange geschiedenis van het dier op tafel

Van jacht tot jackfruit

We staan voor een van de grootste uitdagingen in de geschiedenis van de mensheid: het voeden van een groeiende wereldbevolking op een manier die houdbaar is – ecologisch, ethisch én cultureel. Terwijl de wetenschap al jaren duidelijk maakt dat een plantaardiger dieet minder belastend is voor het klimaat, blijft een groot deel van de wereldbevolking vasthouden aan oude gewoonten.

Ons vleesverleden

Vlees eten is voor de meesten niet alleen een voedingskeuze, maar diep verweefd met identiteit, status en traditie. Toch is onze omgang met dieren als voedsel nooit statisch geweest. De vleesproductie van vandaag – grootschalig, technologisch en grotendeels onzichtbaar – staat in schril contrast met hoe dat vroeger ging. Onze grootouders aten vaak alleen op feestdagen vlees. Daarvóór werd vlees vaak zelfs met rituelen omgeven, als iets zeldzaams en waardevols. De bio-industrie is nog maar zo'n 60 jaar oud, en toch lijkt ze zo vanzelfsprekend dat we zelden nog nadenken over hoe anders het ooit was – of zou kunnen zijn. Wat kunnen archeologische vondsten ons vertellen over hoe mensen in het verleden met dieren als voedsel omgingen?

Brullende holenmannen

De mens was niet altijd een overvloedige vleeseter. In de steentijd – vóór de domesticatie van dieren – werd vlees voornamelijk verkregen door jacht. Dat klinkt spectaculairder dan het was; populaire cultuur heeft ons opgezaald

met het beeld van woeste holenmannen die brullend achter dieren aan joegen. Dat beeld is achterhaald. In 2020 ontdekten archeologen in Peru een 9.000 jaar oud graf van een jonge vrouw die samen met jachtwapens en resten van groot wild was begraven – bewijs dat ook vrouwen actief jaagden. In een weerbarstig klimaat was iedereen nodig om te overleven. Een uitvinding die dit mede mogelijk maakte was de 'atlatl': een werpstok die de kracht van een speerworp vergrootte, vergelijkbaar met een moderne ballenwerper voor honden. Onderzoek suggereert dat vrouwen deze techniek gemiddeld sneller onder de knie kregen, waardoor spierkracht en lichaamsgrootte minder bepalend waren voor jachtsucces.

Van jager naar veehouder

In de meeste jagers-verzamelaarsculturen bestond het grootste deel van het dieet uit plantaardig voedsel: knollen, zaden, vruchten en noten. Dit blijkt uit chemische analyses (isotopen), archeobotanisch materiaal en onderzoek naar hedendaagse jager-verzamelaars

sociëteiten. Jagen was risicovol en leverde lang niet altijd resultaat op. Vlees had een bijzondere status: in prehistorische grottschilderingen, zoals die van Lascaux in Frankrijk, zien we indrukwekkende afbeeldingen van bizon, herten en stieren.

Lange tijd werd gedacht dat dit vooral jachtscènes waren – bewijs van een heroïsche jagerstrategie. Maar recent onderzoek zoals onder meer iconografische analyses, sjamanistische interpretaties en discrepanties tussen voedselresten en kunstwerken, suggereert dat deze voorstellingen eerder symbolisch van aard zijn. Ze zouden te maken kunnen hebben met rituelen, voorouderverering of sjamanisme, waarin het dier eerder een spirituele rol speelde.

De overgang van jager-verzamelaar naar landbouw en veeteelt, zo'n 10.000 jaar geleden, betekende een radicale omslag. In de neolithische nederzettingen van bijvoorbeeld Çatalhöyük (Turkije) of Tell Abu Hureyra (Syrië) vinden we de eerste aanwijzingen voor het houden van vee: geiten, schapen, varkens, en iets later ook runderen. Botanalyses tonen hoe

▲ De schaal van de bio-industrie is onvoorstelbaar en onzichtbaar groot. (FOTO: ASPCA)

▲ De grotten van Lascaux met o.a. paarden, herten en aurochs, 15.000 v.Chr. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

mensen begonnen te selecteren op bruikbaarheid van het vee: melkproductie, kracht of vlees. De relatie met het dier veranderde fundamenteel – van wilde tegenstander tot gedomesticeerde bron van voedsel. Nog vóór die tijd lag Göbekli Tepe (±11.500 jaar oud), een monumentale site waar dieren als vossen, wilde zwijnen en roofdieren op pilaren zijn afgebeeld. Hoewel er nog geen sprake

▼ Afbeelding van de werking van de Atlatl. (FOTO: SEBASTIÃO DA SILVA VIEIRA, WIKIMEDIA COMMONS)

Saskia Beertsen is een schrijvende kok met voorliefde voor de eetbare natuur en voedselgeschiedenis. Ze geeft voorlichting over food-waste en organiseert bier-historische wandelingen door Utrecht.

▲ Reliëfs van dieren, Göbekli Tepe laag III, circa 9000 v.Chr. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

▲ Broodje pulled jackfruit. (FOTO: HAPPY KITCHEN)

was van domesticatie, wijzen deze beelden op een sterke symbolische of rituele relatie met dieren – mogelijk als voorloper van latere veehouderij en dierverering.

Het dier als levend wezen, niet als product

In veel samenlevingen bleef het doden van een dier echter méér dan een praktische handeling. In het oude Athene bijvoorbeeld, werd door een priester jaarlijks een stier geofferd aan de god Zeus op de Akropolis. Opvallend detail: nadat het dier was gedood, rende de priester weg en werd de slachtblij symbolisch 'berecht' en in

zee gegooit. De daad werd als moreel beladen gezien – een noodzakelijk kwaad, dat niet zonder ritueel kon worden uitgevoerd. Ook in het oude Egypte en Mesopotamië vinden we rituele dieroffers, altijd omgeven met ceremoniële handelingen. Het idee dat het dier niet alleen maar voedsel was, maar onderdeel van een spirituele wisselwerking, stond centraal. In jager-verzamelaarsculturen werd soms een takje in de bek van het dier gestoken – een symbool van wedergeboorte: je komt terug, je blijft onderdeel van onze wereld.

Als we deze gebruiken vergelijken met onze huidige vleesindustrie, valt de tegenstelling op. Waar vroeger herinnering en eerbied deel uitmaakten van het proces, proberen we het dier vandaag zo veel mogelijk te verbergen en te vergeten. Supermarktvlees is anoniem, botloos en liever niet meer herkenbaar als dier. De moderne voedselketen wist systematisch elke herinnering aan het dier uit, wat het consumeren ervan makkelijk maakt.

De kracht van het taboe

Welke dieren we eten, en welke niet, is niet universeel. In Nederland is het eten van honden ondenkbaar, terwijl dat in andere delen van de wereld normaal is. Varkens zijn taboe in joodse en islamitische tradities, koeien worden vereerd in hindoeïstische gemeenschappen.

Archeologisch zien we zulke keuzes terug in het afval: sommige botten ontbreken structureel, of worden juist met zorg en attributen begraven. Een bekend voorbeeld is Skateholm in Zweden (Mesolithicum), waar honden met grafritten werden begraven. Ze waren duidelijk meer dan voedselbron – ze maakten deel uit van de gemeenschap. Ook in Romeins Nederland zijn aanwijzingen dat sommige dieren symbolisch werden behandeld: in Dorestad zijn hondenskeletten intact begraven, zonder slachsporen, wat kan duiden op rituele betekenis. Taboes zeggen vaak meer over de emotionele waarde die we aan een dier toekennen dan over de praktische kant van eten. Dat verklaart ook waarom paardenvlees in Nederland vrijwel van het menu verdwenen is: het dier is te vertrouwd geworden, en daarmee wordt het 'zielig'.

Een terugkeer naar bewustzijn

In het licht van de geschiedenis is onze huidige omgang met dieren als voedsel uitzonderlijk. Nooit eerder consumeerden we zoveel vlees, met zo weinig betrokkenheid. Toch lijkt daar langzaam verandering in te komen. Ongeveer een kwart van de Nederlanders eet regelmatig vegetarisch, en het aandeel flexitariërs groeit elk jaar. Zeker onder jongeren ontstaat er meer bewustzijn over de ethische, ecologische en culturele implicaties

RECEPT

Pulled Jackfruit

(plantaardig alternatief voor pulled pork)

INGREDIËNTEN:

- 1 blik jonge jackfruit in water
- 1 ui, gesnipperd
- 2 teentjes knoflook, gesnipperd
- 1 tl gerookt paprikapoeder
- 1 tl komijnpoeder
- 2 el sojasaus
- 4 el barbecuesaus
- Bakolie

BEREIDING:

Spoel de jackfruit af en trek het uit elkaar met twee vorken, zodat het de structuur van uit elkaar getrokken gegaard varkensvlees heeft. Fruit de ui en knoflook in olie tot ze glazig zijn. Voeg de specerijen en jackfruit toe en bak vijf minuten mee. Roer de sojasaus en barbecuesaus erdoor, laat 10 minuten sudderen. Serveer op een broodje, met een frisse coleslaw of ingelegde groenten. Smakelijk zonder schuldgevoel!

van wat we eten. Wie zich verdiept in de archeologie van dierlijk voedsel, ziet dat het een complex samenspel is van afhankelijkheid, dankbaarheid, symboliek – en ja, soms ook strijd. Misschien ligt in die geschiedenis een sleutel tot de toekomst: een manier van eten waarbij zorgvuldigheid en respect opnieuw centraal staan. ◀

► Archeologische sieraden uit Nederlandse bodem

Bodemjuweeltjes

In de reeks tentoonstellingen van het project 'Onder ons' van het Rijksmuseum van Oudheden in samenwerking met tien Nederlandse musea is het tot en met 1 maart 2026 de beurt aan het Zeeuws Museum in Middelburg om een tentoonstelling te presenteren. En wel over archeologische sieraden uit Nederlandse bodem.

Voor het eerst is een grote variatie aan in de Nederlandse bodem gevonden archeologische sieraden in deze tentoonstelling 'Bodemjuweeltjes' samengebracht. De vondsten zijn afkomstig uit heel Nederland, van Noord-Holland tot Limburg en

▼ Glazen armbandfragmenten gevonden in Poortvliet, 125-1 v.Chr. (Collectie Zeeuws Archeologisch Depot)

van Groningen tot Zeeland. De sieraden zijn ooit begraven, geofferd of verloren. Vaak eeuwen later zijn ze weer gevonden tijdens opgravingen, baggerwerkzaamheden, speurtochten met metaaldetectors of gewoon bij toeval.

De juweeltjes zijn ooit gemaakt en gedragen door bewoners van ons land en bestrijken een periode van duizenden jaren, van de steentijd tot (bijna) nu. Het oudste object is een geperforeerde zwijntand – het startpunt van de expositie.

De tentoonstelling pretendeert niet volledig te zijn; er is namelijk zoveel gevonden. Tegelijkertijd is ook veel (nog) niet gevonden en alleen dat wat is aangetroffen, kan worden getoond. Zo hebben onze voorouders ongetwijfeld sieraden van bijvoorbeeld zaden, bloemen en plantenvezels gedragen. Deze organische materialen zijn veelal vergaan, terwijl metalen als brons en goud, maar bijvoorbeeld ook glas en edelsteen, veel beter bewaard zijn gebleven.

La Tène uit Poortvliet

De sieraden in *Bodemjuweeltjes* kennen verschillende vondstomstandigheden. Aan de hand van een aantal tentoongestelde sieraden worden deze belicht. Zo werden in 2021 bij een opgraving bij Poortvliet op Tholen de restanten van een boerderij uit de late ijzertijd blootgelegd. Rondom de boerderij werden verschillende objecten gevonden met als meest bijzondere vier glazen kraaltjes en een twintigtal kleurrijke fragmenten van glazen armbanden, die bekend staan als La Tène-armbanden. Dit soort glasfragmenten wordt niet zo vaak tijdens een opgraving in combinatie

met andere te dateren objecten gevonden. Dat maakt deze vondst nog extra speciaal. Hoewel er verschillende typen La Tène-armbanden zijn, behoren deze allemaal tot hetzelfde type (Haevernick 3b). De meeste fragmenten zijn versierd met een gele zigzaglijn. Onderzoek heeft uitgewezen dat het ruwe glas waarvan de sieraden zijn gemaakt, afkomstig is uit Egypte. Van daar is het, via glascentra in Zuid-Europa, uiteindelijk op Tholen terechtgekomen. Vergelijkbare glazen armbanden worden in een groot deel van Europa gevonden. Vanwege het grote aantal aangetroffen armbanden, wordt aangenomen dat ze in veel huishoudens te vinden waren en zeker niet alleen door de rijken werden gedragen.

▲ Campagnebeeld Bodemjuweeltjes

INFO

De tentoonstelling *Bodemjuweeltjes* is te zien **tot en met 1 maart 2026** in het Zeeuws Museum in Middelburg. Een gevarieerd programma van lezingen en andere activiteiten begeleidt de tentoonstelling. Meer informatie is te vinden op www.zeeuwsmuseum.nl.

Vroegmiddeleeuws Maastricht

In de tentoonstelling zijn sieraden uit de Vroege Middeleeuwen ruim vertegenwoordigd. Met name in het midden en zuiden van Nederland zijn op verschillende plaatsen vroegmiddeleeuwse grafvelden opgegraven. In deze periode werden overledenen met grafritten begraven; een gebruik dat, als gevolg van de overgang naar het christendom, later in onbruik raakte. Onder de grafritten bevonden zich vaak prachtige sieraden. Een van die plaatsen is Maastricht; rondom het Vrijthof en de Sint-Servaasbasiliek zijn in de loop der jaren verschillende opgravingen geweest. Hierbij zijn grote delen van vroegmiddeleeuwse grafvelden blootgelegd. Zo vond in de jaren zestig van de vorige eeuw een grote opgraving plaats voor de aanleg van een parkeergarage onder het Vrijthof. Maastricht was in de vroegmiddeleeuwse periode een belangrijk economisch centrum in het midden-Maasgebied. De toenmalige bewoners hadden in hun sieradenstijl een grote voorliefde voor bontgekleurde kralenkettingen en sieraden van goud en zilver, vaak bezet met edelsteen. Vooral almandien was erg geliefd.

Romeins Vechten

Vondsten uit de Romeinse tijd worden op diverse plaatsen in Nederland gedaan. Met name langs de limes, de noordelijke grens van het Romeinse rijk, zijn grote vondstcomplexen. Zo bevond zich bij het huidige Vechten het fort Fectio, één van de grootste Romeinse forten van de limes. Dit fort werd rond 275 verlaten. Tussen 1867-1870 werd een nieuw fort gebouwd als deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Tijdens de bouw van dit fort, maar ook bij archeologische opgravingen en bij graafwerkzaamheden hiervoor en hierna, zijn veel bijzondere vondsten gedaan, zoals de prachtige gouden schakelketting die in de tentoonstelling te zien is. Daarnaast zijn door amateurarcheologen veel Romeinse objecten gevonden in grond die was afgegraven voor de verbreding van de A12. Die grond was rijk aan afval van het Romeinse fort, waaronder een geëmailleerde bronzen schijffibula versierd in dambord- en zon- of bloemmotieven in millefiori-techniek. ►►

▲ Kralensnoer gevonden in Maas-tricht, 500-600 n.Chr. (Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

▶ Schijffibula gevonden bij Vechten, ca. 150-275 n.Chr. (Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

▶ Halsring gevonden in de IJssel bij Olst, ca. 400 n.Chr. (Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

Drenthe in de ijzertijd

Tijdens werkzaamheden zijn wel vaker opmerkelijke vondsten gedaan, bijvoorbeeld tijdens het turfsteken. Turf werd onder meer gewonnen in de hoogveengebieden van Drenthe. In 1925 vonden arbeiders in Nieuw-Wierdinge een aantal forse barnstenen kralen die bij elkaar werden gehouden door een leren veter, waarvan nog een enkel restant bewaard is gebleven. Om de kralen lag een bronzen halsring en vlakbij werden twee bronzen armbanden gevonden. Het is helaas niet duidelijk of deze ijzertijd-sieraden als offer in het veen zijn achtergelaten of dat het om een begraving ging.

Watervondsten

Verschillende sieraden in de tentoonstelling zijn toevallig of tijdens baggerwerkzaamheden tevoorschijn gekomen uit een rivier. Misschien zijn de sieraden per ongeluk in het water beland of zijn ze weggespoeld tijdens een overstroming of door veranderingen in de

loop van de rivier. Een andere mogelijkheid is dat sieraden bewust in het verleden als offer in een rivier zijn gegooid. Op een dergelijke plek – op de rand van land en water – verblijven vaak de goden. De offergave is dan mogelijk bedoeld geweest als dankbetuiging of om bescherming of een gunst te vragen. De zilveren paardenfibula is bijvoorbeeld gevonden in een oude vertakking van de Maas in Noord-Brabant. Een andere watervondst is een gouden halsring die, samen met drie andere exemplaren, in 1952 tijdens baggerwerkzaamheden in de IJssel bij Olst is gevonden. Hij is gemaakt van omgesmolten Romeinse munten. De halsring was bewust verbogen en zo onbruikbaar gemaakt om als offergave in het water achtergelaten te worden.

Akkervondsten

In de tentoonstelling zijn verschillende vondsten van metaaldetectoristen opgenomen, waaronder een halsring die in 2016 op een akker op Walcheren is gevonden. Deze

halsring bestaat uit een gladde, kronkelige staaf die nog de vorm heeft waarin deze is gevonden. Net als de halsring uit de IJssel is ook deze gemaakt van Romeinse munten. In beide gevallen zullen de dragers waarschijnlijk Germaanse mannen zijn geweest, die dit soort halsringen als statussymbool en als uitdrukking van hun identiteit droegen. De Walcherse halsring heeft een inscriptie die onder andere verwijst naar de maker, Victorinus. Dat is best bijzonder aangezien de meeste archeologisch gevonden sieraden anoniem zijn; de naam van de persoon die het sieraad heeft gedragen is bijvoorbeeld maar zelden bekend. Bij meer modernere sieraden, zeker als ze van edelmetaal zijn gemaakt, is de maker vaker te achterhalen. Zo is een gouden hanger met edelstenen op basis van een aangebracht merkteken vermoedelijk rond 1625 vervaardigd door edelsmid Leendert Claes (1580-?) in Amsterdam. De, met een metaaldetector gevonden, hanger is gevonden bij Zeerijp in de omgeving van de in 1746 gesloopte Haykemaborg. Mogelijk was de drager een voormalig bewoner hiervan.

Opstelling

Deze hierboven aangehaalde bodemjuweeltjes geven een impressie van de vele sieraden die in de tentoonstelling te zien zijn. Een belangrijk deel van de objecten komt uit de rijkscollectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Daarnaast is de tentoonstelling aangevuld met sieraden uit particuliere, museale en overheidscollecties uit het hele land. De vormgeving van de tentoonstelling is in handen van Huisman van Merode. Zij hebben de drie tentoonstellingszalen elk hun eigen identiteit meegegeven. In de eerste zaal staat het genieten van de schoonheid en creativiteit van

de gevonden sieraden centraal. De zaal heeft een galerie-achtige setting met tussen de vitrines projecties van een aantal tentoongestelde objecten. De sieraden zijn ingedeeld op de wijze waarop ze gedragen zijn. In de vitrines verwijzen de blokvormige verhogingen naar de vierkante vlakken van archeologische opgravingstekeningen en de verschillende niveaus naar de leeftijd van de bodemjuweeltjes; de meest recente bovenin en de oudste onderaan. In de tweede zaal staat het maakproces van de bodemjuweeltjes centraal. Hier zijn de sieraden op materiaal geordend en wordt ingegaan op een aantal gebruikte technieken. Door te concentreren op de details kan het vakmanschap van sieradenmakers worden bewonderd. Tot slot wordt in de derde zaal de eeuwenoude techniek van filigreïn - gebruikt in verschillende archeologische sieraden en ook volop voorkomend in Zeeuwse streeksieraden - nader belicht. Hier zijn, naast een aantal bodemjuweeltjes uit de collectie van Juwelier Minderhoud, ook van generatie op generatie overgedragen Zeeuwse sieraden te zien. Naast historische sieraden is bovendien werk te zien van hedendaagse filigreïnspecialisten Cor Kuijff en Eva van Kempen.

Onder ons

Bodemjuweeltjes is de zevende in de reeks tentoonstellingen van het project 'Onder ons' van het Rijksmuseum van Oudheden in samenwerking met tien Nederlandse musea. Dankzij genereuze steun van de VriendenLoterij kan het Rijksmuseum van Oudheden de rijkscollectie archeologie in de periode 2023-2027 door Nederland laten reizen. Het doel van *Onder ons* is om zoveel mogelijk mensen in Nederland de kans te geven deze rijkscollectie in hun eigen regio te bewonderen. ◀

▲ Paardenfibula gevonden in een oude vertakking van de Maas, 100-300 n.Chr. (Collectie Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

▲ Halsring gevonden op Walcheren, 300-350 n.Chr. (Collectie Zeeuws Museum)

◀▲ Hanger gevonden in Zeerijp, ca. 1625. (Collectie Groninger Museum)

◀▲ Vogel-beugelfibula gevonden in Maastricht, 460-565 n.Chr. (Collectie Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Limburg)

30 & 31 AUGUSTUS

ROMEINEN FESTIVAL

MET DEMONSTRATIES VAN AMBACHTEN,
WORKSHOPS, GLADIATORENSHOWS,
SFEERVOLLE MUZIEK EN EEN LEVEND
STANDBEELD VAN KEIZER AUGUSTUS ...

FONDS
CULTURELE
INFRASTRUCTUUR

Vlaanderen
verleend met

galloromeinsmuseum.be

TONGEREN-
BORGLOON

Duik in de geschiedenis lees Geschiedenis Magazine

Al 60 jaar

1e jaar
(8 nrs) voor
€ 39,95

Geschiedenismagazine.nl/aanbieding

27 EN 28 AUGUSTUS 2025

HEERLEN EN MAASTRICHT

► Themadagen 'Keizer en filosoof Marcus Aurelius'.

Filosoof Robert Kragting zet de Romeinse keizer Marcus Aurelius in de schijnwerpers en behandelt in de themadagen - georganiseerd door Rubico - de volgende onderwerpen. In de ochtend: De leerling en de meester. Wat ging er bij Marcus Aurelius vooraf aan zijn beroemde werk, Persoonlijke notities? Aanvankelijk kreeg hij les in retorica, maar al snel ontdekte hij ook de filosofie. Deze hielp Marcus Aurelius bij zijn zelfvorming, en later ook bij het besturen van het Rijk. In de middag: Romeinse reliëfs. Wat vertellen zij ons over Marcus Aurelius?

Plaatsen:

Heerlen op 27 augustus 2025, in Cultuurhuis Heerlen, Sittarderweg 145;

Maastricht op 28 augustus 2025, in Rubico - Filosofie en Cultuur, Weustenraadstraat 3

Tijden op beide plaatsen: 11-13 uur en 14-16 uur (in Maastricht ook te volgen op Zoom)

Prijs: € 47,50

Meer info en aanmelden: gemmajansen@rubico.nu

21 AUGUSTUS 2025

LEIDEN

► Een onbekende koning uit Abydos.

Voor de RMO-podcast 'Verleden verteld' duiken conservator Daniel Soliman en presentator Timo Epping deze avond in het verhaal van een recente vondst in Egypte: het graf van een onbekende koning uit de vrij obscure Abydos-dynastie. Wat is er precies gevonden? Waarom weten we niet wie deze koning is? En waarom is de Abydos-dynastie zo onbekend dat in de media vrijwel niets over deze vondst is verschenen?

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Tempelzaal (geen livestream-uitzendingen)

Aanvang: 20.00 uur (tot 21.00 uur)

Meer info en aanmelden: www.rmo.nl/uw-bezoek/activiteiten/verleden-verteld-live/

11 SEPTEMBER 2025

LEIDEN

► Etruskische askisten.

Lezing door Suzan van de Velde, RMO-conservator collectie Klassieke wereld, georganiseerd door vriendenvereniging RoMeO. Het Rijksmuseum van Oudheden heeft een bijzonder collectie Etruskische askisten, afkomstig uit onder andere Volterra en verworven aan het begin van de 19^e eeuw. Ze dateren uit de laatste drie eeuwen voor Christus en stonden ooit bijgezet in de grafkelders en tombes van Etruskische necropolissen. Op de askisten liggen deksels in de vorm van aanliggende figuren, terwijl de voorzijde van de kisten vaak is versierd met mythologische voorstellingen in reliëf. Suzan van de Velde gaat in haar lezing in op de vraag of we erachter kunnen komen hoe de askisten er uitzagen in

de oudheid. En vertellen deze objecten ons iets over de overleden personen en hun families?

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leemanszaal, of thuis via livestream

Aanvang: 19.30 (tot 20.30 uur)

Meer info en aanmelden: www.rmo.nl/uw-bezoek/activiteiten/etruskische-askisten/

19 SEPTEMBER 2025

LEIDEN

► Vier lezingen over archeologie in Flevoland.

In het kader van 2025 - Jaar van de Nederlandse archeologie zet het Rijksmuseum van Oudheden dit hele jaar archeologie van eigen bodem in het zonnetje met diverse tentoonstellingen, evenementen en bijeenkomsten, maar ook met een reeks van 12 lezingen over archeologie in 12 provinciën. De lezingenreeks is een samenwerking

met RAAP. Deze middag is het de beurt aan de provincie Flevoland, met vier lezingen over waterschepen, viswieren, neanderthalerwerktuigen en scheepswrakken.

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Trajanuszaal, of thuis via livestream

Aanvang: 14.00 (tot 16 uur)

Meer info en aanmelden: www.rmo.nl/uw-bezoek/activiteiten/12-provincien-lezing-provincie-flevoland/

► LEZINGENREEKS SPRAAKWATER Gallo-Romeins Museum Tongeren

Voorbij lezingen van Spraakwater in het GRM gemist? Van een aantal lezingen maakte GRM opnames. Zo kan je ze alsnog bekijken.

Meer info: <https://gallo-romeinsmuseum.be/zien-en-doen/voorbij-lezingen-spraakwater/>

Tijden veranderen

▲ SANDER time OUT

25

Verskillende omstandigheden maken het soms onzeker dat hier genoemde tentoonstellingen ook werkelijk volgens plan plaatsvinden. Daarbij kunnen ook reserveringsverplichtingen of -aanbevelingen van toepassing zijn. Het is daarom raadzaam vóór een gepland bezoek daarover de website van het desbetreffende museum te raadplegen.

NEDERLAND

T/M 7 SEPTEMBER 2025

LEIDEN

Boven het maaiveld.

Spraakmakende ontdekkingen van 25 jaar Nederlandse archeologie

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28

T/M 14 SEPTEMBER 2025

UTRECHT

AQUA - Romeinen en het water

Museum Hoge Woerd, Hoge Woerdplein 1

T/M 20 SEPTEMBER 2025

WIJCHEN (GD)

Rijkdommen van ver - Oog in oog met de Merovingers

Museum Kasteel Wijchen, Kasteellaan 9

T/M 28 SEPTEMBER 2025

EERSEL (NB)

Middeleeuwen in de Kempen, sporen uit die tijd

Kempenmuseum De Acht Zaligheden, Kapelweg 2

T/M 26 OKTOBER 2025

NIJMEGEN

Romeinse Waalschatten

De Bastei, Lange Baan 4

T/M 31 DECEMBER 2025

THORN (L)

Bodemvondsten - bijzon-

dere archeologische artefacten uit de regio

Museum Thorn, Wijngaard 14

T/M 4 JANUARI 2026

HEERLEN

Romeinse villa's in Limburg

Pop-up Het Romeins Museum, Raadhuisplein 20

T/M 4 JANUARI 2026

GRONINGEN

Draken & Demonen - 5000 Jaar Aziatische Keramiek uit de Collectie Anders

Groninger Museum, Museum-eiland 1

T/M 1 MAART 2026

AMSTERDAM

Van Glas, gemaakt in de oudheid

Allard Pierson, Oude Turfmarkt 127

T/M 14 JUNI 2026

LEIDEN

Tin. Rijke verzameling gebruiksvoorwerpen, met vakmanschap gemaakt

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28

T/M 3 JANUARI 2027

LEIDEN

Kinderexpositie Monsters en mythische wezens

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28

BELGIË

T/M 7 SEPTEMBER 2025

BRUSSEL

Tijdloze blikken - Van de farao's tot nu

Villa Empain, Franklin Rooseveltlaan 67

T/M 14 SEPTEMBER 2025

ENAME (OUDENAARDE)

Verborgen verleiding, een eeuw in lingerie en industrie

Erfgoed site Ename, Lotharingenstraat 1

T/M 7 OKTOBER 2025

BRUGGE

Trots & Troost - Middel-eeuwse getijdenboeken en hun lezers

Groeningemuseum, Dijver 12

TOT 11 NOVEMBER 2025

TREIGNES

Sangliers et cochons dans la Préhistoire et l'Antiquité

Musée du Malgré-Tout, Rue de la Gare 28

DUITSLAND

TOT 14 SEPTEMBER 2025

WITTELSHOFEN

Timeless Power. Antike Skulptur neu verschmolzen

LIMESEUM, Römerpark Ruffenhofen 1

TOT 31 OKTOBER 2025

ASCHAFFENBURG

Inspiration Pompeji - 175 Jahre Innenausstattung des Pompejanums

Pompejanum, Pompejanumstrasse

TOT 2 NOVEMBER 2025

JÜLICH

Wer schreibt, der bleibt! Römische Inschriften in der Euregio Maas-Rhein

Museum Zitadelle, Am Aachener Tor 16

TOT 23 NOVEMBER 2025

TRIER

Marc Aurel

Kaiser, Feldherr, Philosoph
Rheinisches Landesmuseum Trier, Weimarer Allee 1

Was ist gute Herrschaft?

Stadtmuseum Simeonstift
Trier, Simeonstrasse 60

TOT 30 NOVEMBER 2025

BONN

Der Rhein. Leben am Fluss.
Eine archäologische Zeitreise

LVR-LandesMuseum Bonn.
Bachstraße 5-9

TOT 11 JANUARI 2026

KÜNZING

Cave Cani - Cave Canem.
Hunde im alten Rom

Museum Quintana - Archäologie in Künzing, Osterhofener Strasse 2

TOT 8 FEBRUARI 2026

BERLIJN

Auf unbetretenen Wegen.
Georg Schweinfurth und die Ägyptologie

James-Simon-Galerie,
Bodestrasse

ZWITSERLAND

TOT 11 JANUARI 2026

NYON

Amphitheatre?

Musée Romain de Nyon, Rue Maupertuis 9

OOSTENRIJK

TOT 7 SEPTEMBER 2025

WENEN

Kontrollierte Freiheit. Die
Alliierten in Wien

Wien Museum, Karlsplatz 8

TOT 3 MEI 2026

WENEN

Die Macht der Worte.
Herrschaft und kulturelle Vielfalt im antiken
Ägypten

Papyrusmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek,
Neue Burg, Heldenplatz

FRANKRIJK

TOT 28 SEPTEMBER 2025

PARIJS

Dialogue d'antiquités
orientales - le MET au Louvre

Musée du Louvre, Aile Richelieu, Rue de Rivoli

TOT 2 NOVEMBER 2025

PARIJS

Trésors sauvés de Gaza - 5000 ans d'histoire

Institut du monde arabe, 1, rue des Fossés Saint-Bernard

TOT 2 NOVEMBER 2025

TOULOUSE

Sortie de boîte(s). Trésors des réserves

Musée Saint Raymond
Archéologie Toulouse, 1 Place Saint-Sernin

TOT 2027

SAINT-ROMAIN-EN-GAL

Saisons Romaines

Musée gallo-romain de Saint-Romain-en-Gal / Vienne,
Route départementale 502

TOT 11 JANVIER 2026

PARIJS

Le mystère Cléopâtre

Institut du monde arabe, 1, rue des Fossés Saint-Bernard

SPANJE

TOT 5 OKTOBER 2025

MADRID

El Egipto de Eduard Toda.
Un viaje al coleccionismo del siglo XIX

Museo Arqueológico Nacional, C. de Serrano 13

ITALIË

TOT 30 SEPTEMBER 2025
(ELKE ZONDAG)

NAPELS

Tesori ritrovati: storie di crimini e di reperti trafugati

MANN Museo archeologico nazionale di Napoli, Piazza Museo 18/19

TOT 11 NOVEMBER 2025

ROME

Il Sacco di Roma 1527 -
Verso un centenario

Museo di Roma, Sala Tenerani, Piazza San Pantaleo, 10 e Piazza Navona, 2

NEDERLAND

T/M 4 JANUARI 2026

VENLO

Betoverend Brons. Het raadsel van de rivier

Limburgs Museum, Keulsepoort 5

Cleopatra, machtige vorstin, despoot en/of verleiderster?

Als er een vrouw is in de geschiedenis die steeds weer de aandacht weet te trekken, dan is het wel Cleopatra VII Philopator (januari 69 v.Chr. – 12 augustus 30 v.Chr.), de laatste van de lange lijn van Ptolemeïsche heersers over Egypte. Was zij de mooiste vrouw uit de oudheid; een machtige vorstin die haar vrouwelijke charmes in de strijd gooide ten behoeve van haar volk of wellicht toch de kille verkwistende despoot; een sluwe verleiderster? Er zijn duizenden boeken over haar geschreven. Maar wat weten we echt van haar leven en haar sterven? Waar werd zij geboren en waar ligt ze begraven? In Parijs, in het Institut du monde arabe (IMA), is thans een grote tentoonstelling aan haar gewijd en komend najaar zullen bij een site ten oosten van Alexandrië (Egypte) opgravingen beginnen op een plek waar zij wellicht begraven ligt. De historicus Dick Harrison schreef ook een nieuw boek over haar leven.

Nederlandse opgravingen in Satricum

De site van het antieke Satricum bevindt zich ongeveer zestig km ten zuiden van Rome bij de plaats Le Ferriere in de provincie Latina. Satricum was een middelgrote stad die tussen 900

en 450 v.Chr. tot grote bloei kwam. De bewoningsgeschiedenis van de stad loopt vanaf de 9e eeuw v.Chr. tot in de Romeinse tijd. In 1896 werd de antieke stad ontdekt en vervolgens door Italiaanse archeologen ten dele opgegraven onder andere meegefinancierd door een Nederlandse archeoloog. Sinds 1977 vinden in Satricum Nederlandse opgravingen plaats. Bij deze opgravingen werden hutten, huizen, grafvelden, votiefdepots en een groot tempelcomplex gewijd aan de Romeinse godin Mater Matuta blootgelegd. En begravingen tot in de Middeleeuwen. Inmiddels is er ook een museum geopend en begin juli j.l. werd een plan aanvaard om het hele antieke stadsgebied tot archeologisch park te maken.

De Hanzestad Visby

Deze grootste stad op het Zweedse Oostze-eiland Gotland, was al in de Middeleeuwen een van bedrijvigheid gonzende,

kosmopolitische handelsstad, die door de Hanze een bloei-periode van twee eeuwen beleefde. De middeleeuwse stadsplattegrond, stadsmuren, pakhuizen en kerkrues van Visby zijn aangemerkt als Werelderfgoed. De Hanzestad stond al jaren op het wensenlijstje als bestemming van de Kamper Kogge, het nagebouwde veertiende-eeuwse vrachtschip. Met dit schip kon archeoloog Ruurd Kok onlangs meevaren op een tocht langs de Zweedse zuidkust (zie zijn artikel in dit nummer). Met hem nemen we nu een kijkje in de ommuurde binnenstad die als de best behouden commerciële vestingstad in Noord-Europa geldt (aldus de website van de Nederlandse UNESCO Commissie).

Nummer 5 verschijnt omstreeks **17 oktober**. Dit nummer thuis ontvangen? Ga dan naar: **abonnement.archeologieonline.nl**

Colofon

Verschijning 6 maal per jaar
ISSN 1566-7553
UITGAVE Virtumedia
Postbus 595
3700 AN Zeist
Tel: +31 (0) 30 - 692 06 77
www.archeologieonline.nl

Uitgever: Pepijn Dobbelaer
Bladmanagement: Rob van der Linden
Tel: +31 (0) 30 - 303 12 95
rvanderlinden@virtumedia.nl

REDACTIEADRES
Koraaldijk 133
4706 KG Roosendaal
Tel: +31 (0) 165 - 541 010; +31 (0) 6 - 275 904 11
redactie@archeologieonline.nl
Hoofredacteur: Lou Lichtenberg
loulichtenberg@gmail.com

MEDEWERKERS
Luc Amkreuz, Corien Bakker, René van Beek, Saskia Beertsen, Ben van den Bercken, Dave Boots, Jasper de Bruin, Tom Buijtenburg, Jan Erik Burger, Arnold Carmiggelt, Herman Clerinx, Guido Creemers, Mia Dekeersmaeker, Hester van Delden, Bart Demarsin, Mariska Doesburg, Esdor van Elten, Evert van Ginkel, Ruurd Halbertsma, Johan Hendriks, Ingrid Janssens, David Kertai, Riemer Knoop, Ruurd Kok, Lizet Kruijff, Jan Kuipers, Caroline Lichtenberg, Sander Out, Estefania Pampin Zuidmeer, Lucas Petit, Rénie van der Putte, Mark Rammers, Ad van Schaik, Daniel Soliman, Theo Toebosch, Selkit Verberk, Leo Verhart, Joost Vermeulen, Vincent van Vilsteren, Annemariëke Willemsen, Ivo van Wijk, Birre Yazar-Walvis

FOTOGRAFIE
Tenzij anders vermeld: Coral Press

BASISONTWERP EN VORMGEVING
daily creative agency, Rimke Bartels, Simon van Kessel

DRUK
Veldhuis Media, Meppel

ADVERTENTIES
Paul Revier, Tel: +31 (0) 30 - 693 38 22
previer@virtumedia.nl
Bert de Vries, Tel: +31 (0) 30 - 691 33 12
bdevries@virtumedia.nl
MARKETING & SAMENWERKINGEN:
Rob van der Linden, Tel: +31 (0) 30 - 303 12 95
rvanderlinden@virtumedia.nl

UITGEVER BELGIË
Virtumedia, Pepijn Dobbelaer
Georges Ottenburgsstraat 4/2.01
3500 Hasselt

DISTRIBUTEUR
Betapress, www.betapress.nl

ABONNEMENTEN
Voor vragen over abonnementen:
Uitgeverij Virtumedia, t.a.v. Archeologie Magazine,
Postbus 595, 3700 AN Zeist, Nederland.
Tel: +31 (0) 88 - 110 20 82
E-mail: ArcheologieMagazine@spabonneservice.nl

Nabestellen van eerder verschenen nummers:
www.tijdvoortijdschriften.nl

Archeologie Magazine is een vakblad over archeologie, geschiedenis en cultuur en verschijnt 6x per jaar. Opzegging dient schriftelijk te geschieden, uiterlijk twee maanden voor afloop van de abonnementsperiode. Abonnementsprijzen: Nederland & België jaarabonnement (6 nrs) € 55,- (bij automatische incasso, per factuur € 5,- extra) | Studenten € 27,50 | Europa / Wereld op aanvraag. © Copyright 2025

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever. Door het opnemen van advertenties doet de redactie van Archeologie Magazine c.q. de uitgever geen aanbeveling van de daarin vermelde diensten of producten.

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiemuseum
Noord-Holland

14.06.25 — 05.04.26

ROMEÏNEN OP DE UITKIJK

De grensverleggende opgraving
van de Romeinse wachttorens in Krommenie

**NIEUWE
TENTOON-
STELLING!**

Nu te zien bij
Archeologiemuseum
Huis van Hilde

RIJKSMUSEUM
VAN OUDHEDEN

LEIDEN

Laatste kans!

Boven het maaiveld

25 jaar archeologische vondsten

23.04 T/M 07.09.2025

Welke vondsten
staan er op
deze advertentie?

VRIENDEN
LOTERIJ

JAAR VAN DE
2023 NL
ARCHEOLOGIE